

RÓNA-TAS ANDRÁS

★

NÉMETH GYULA

A MÚLT MAGYAR TUDÓSAI

FŐSZERKESZTŐ:

TOLNAI GÁBOR

SZERKESZTŐ:

SZALAI SÁNDORNÉ

50969

RÓNA-TAS ANDRÁS

NÉMETH GYULA

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST 1990

MTA
KIK

678270

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

ISBN 963 05 5830 0

Kiadja az Akadémiai Kiadó, Budapest

Első kiadás: 1990

© Róna-Tas András

Minden jog fenntartva,
beleértve a sokszorosítás,
a nyilvános előadás,
a rádió- és televízióadás,
valamint a fordítás jogát,
az egyes fejezeteket illetően is.

Printed in Hungary

M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
Könyvtár 1184 / 19. 91. sz.

TARTALOM

Előszó	7
Karagatól az Eötvös-kollégiumig	10
A török tanszék száz szemesztere	47
A törökség őskora és Attila hunjai	79
Viták a nagyszentmiklósi kincs feliratai körül	98
A honfoglaló magyarság kialakulása	111
Kunok és jászok	127
A török hódoltság nyelve és nyelvjárásai	138
A török irodalom és folklór	153
A magyar őstörténet új szintézise felé	161
Az ember és a tanár	190
Bibliográfia	208

ELŐSZÓ

Amikor az itt következőkben megkísérlem a száz évvel ezelőtt, 1890-ben született nagy magyar tudós életrajzát bemutatni, tudatában vagyok annak, hogy egy ilyen vázlat több szempontból is egyoldalú. Arra törekedtem, hogy a tudós pályáját és tudományos gondolkodásának ívét mutassam be, s így életének sok vonatkozása szükségszerűen figyelmen kívül maradt vagy a peremre szorult. Nem foglalkoztam többek között Németh törekvésével az egyetemi oktatás megreformálását illetően, nem mu-

tatom be Németh Gyulát, az intézetigazgatót, a folyóiratszerkesztőt. Szinte alig említem meg a magyar tudomány külföldi elismertetéséért végzett erőfeszítéseit. Tudományos munkásságából is azt emeltem ki, talán megbocsájtható módon, amire a magam kutatásai következtében nagyobb rálátásom volt, őstörténeti, magyar vonatkozású turkológiai működését. Gazdag életművének más vonatkozásait csak igen röviden említem meg, abban a reményben, hogy kollégáim érdemük szerinti figyelemben fogják ezeket részesíteni. Jogos igény lehetne Németh Gyula magyar őstörténeti koncepciójának bírálatát, a körülötte zajló vitákat

is bemutatni. Erre sem volt ebben a műfajban és ezek között a terjedelmi keretek között mód, de biztos vagyok benne, hogy Németh Gyula születésének századik és a honfoglalás ezeregyszázadik évfordulója között erre is alkalom nyílik.

Szeretnék e helyütt köszönetet mondani Németh Máriának és Németh Zsófiának, Németh Gyula lányainak, akik a kézirat elolvasása után sok hasznos tanáccsal, megjegyzéssel, pontosítással segítettek munkámat. Ugyancsak köszönöm Hazai György alapos és szakszerű lektori véleményét. Ott, ahol erre mód és lehetőség volt, megjegyzéseiket minden esetben figyelembe vettem.

KARCAGTÓL AZ EÖTVÖS- KOLLÉGIUMIG

Németh Gyula egy kisiparos család harmadik gyermekeként, 1890. november 2-án látta meg Karcagon a napvilágot. A szülők a szabóságból tartották fenn a családot, és nem is volt más vágyuk, mint hogy fiúk becsületes mestere legyen egy szakmának. Az emlékezet szerint Némethnek már korán gyenge fizikuma volt. Ez egyébként nyolcvanhat évig kísérte. A fiúkra jellemző játékoktól inkább visszahúzódott, és korán a könyvek között keresett kalandokat. Napokra lekötötték olvasmányai, ezek révén

új és új világokat fedezett fel. Már az első iskolai osztályokban kitűnt tehetségével, szorgalmával és csendes magatartásával, úgyhogy osztálytársainak visszaemlékezései szerint mindig messze ő volt az osztályelső. Karcagon írták be szülei a gimnáziumba is, ahol jó tanulmányi eredményeiért, s szülei vagyoni helyzete miatt is, ösztöndíjban és tandíjmentességben részesült. Aktívan részt vett az önképzőkörben (1904-ben az önképzőköri díszgyűlés bevételét Kőrösi Csoma emlékére adták). 1905-ben már Erdődi török nyelvtanával a kézben látták, amit nyilván Győrffy István adott neki. Az 1906/7-es tanévben az önképzőkör krónikája

két előadását is feljegyezte: „Idegen elemek a magyar nyelvben”, „Az oszmán-török nyelv ismertetése”. A következő évben pedig „Ki volt Anonymus?” címmel tartott előadást. Ezzel érdeklődésének főbb körvonalai már megjelentek.

Györffy István (1884–1939), a későbbi nagy néprajztudós hat évvel volt idősebb Németh Gyulánál. Ez elegendő volt ahhoz, hogy hallgasson szavára, s nem volt túl sok ahhoz, hogy generációs különbség válassza el őket. Györffy az érettségi után előbb Kolozsvárra ment egyetemre — ahol ekkor már Bálint Gábor tanított az 1897-ben alapított altajisztikai tanszéken —, majd Budapesten folytatta tanul-

mányait. De, különösen a kezdetekben, az egyetemi szünetek idején sokat tartózkodhatott otthon, Karcagon, s bizonyára sokat beszélgettek Németh Gyulával. Györffy buzdítására kezdett el Németh törökül tanulni, s csakhamar olyan ismeretekre tett szert, hogy a 6. gimnáziumi osztály elvégzése után, 1907-ben nagy nyári kirándulásra merészkedett. Elutazott a török birodalom fővárosába, a mai Isztambulba. Fiatalkori barátja, Gaál László megjegyzi, hogy az útra a pénzt az akkoriban szokásos módon, magánórák adásával kereste meg. Az ekkor 16 éves diák első találkozása a Kelettel és a török világgal nem múlt el

nyomtalanul. A következő évben újból Törökországba utazott, de akkor már kimerészkedett Isztambulból, a kis-ázsiai jürükök közé ment, és meglátogatta Sahandsilart (ma: Şahancilik), Aydint és Szmirnát (ma: Izmir). Eközben a lehető legegyszerűbb módon tökéletesítette török nyelvtudását: mindenütt, ahol erre módja nyílt, beszédbe elegyedett az emberekkel. Sűrűn jegyzetelhetett is, mert hamarosan megjelenő könyveiben felfedezhetjük a fiatal diák beszélgetéseinek nyomait. De gyűjtött folklór szövegeket is. Míg 1907-es és 1908-as két útja jobbára még csak az ismerkedést és a nyelvtanulást szolgálta, addig a következő

útja, amelyre a kitűnő eredmény-nyel letett érettségi után került sor, már előkészület volt. 1909-ben a Krímbe utazott, s ehhez a török nyelvtudás mellett orosz nyelv- ismeretre is szüksége volt. Erről nemcsak sikerrel lebonyolított útja tanúskodott, hanem első könyv- ismertetése is, amely a kitűnő orosz turkológusnak, Gordlevszkijnek egy kis munkáját mutatta be. Ezzel a poggyással kopogtatott be az Eötvös-kollégium kapuján. Hogy mit jelentett Némethnek az Eötvös- kollégium, azt közvetlenül tőle tudjuk. Még többször idézendő Gombocz-monográfiáját Gom- bocznak és az Eötvös-kollégium- nak szentelte, hosszan írt róla mint

a „rég Magyarorszá egy oázisáról”. Az Eötvös-kollégiumot 1895-ben Eötvös Loránd, a nagynevű fizikus alapította rövid idejű közoktatásügyi minisztersége idején, s apjáról, Eötvös Józsefről nevezte el. Bár lassan könyvtárnyi irodalom, szól erről a legendás intézményről, Németh sorait figyelemmel kell olvasni, nemcsak a saját tapasztalatai miatt, hanem azért is, mert mind az első, mind a második igazgató közvetlen értesüléseit adta át Némethnek (többnyire vasárnap délutáni sétáikon), aki általuk olyan adatokat ismert, amelyeket mások nem publikáltak. A kollégium akkor még a Központi Vásárcsarnok melletti régi épületében volt, s

Németh Gyulát a kollégium első igazgatója, Eötvös Loránd egykori munkatársa és bizalmasa, a „derék, nagyműveltségű, néha nyers ember”, B. G. úr, azaz Bartoniek Géza fogadta. Ez az intézmény vált Németh Gyula második otthonává. 1909 körül a kollégium virágzásnak indult. Németh olyan kiváló tanárokat hallgatott, mint Beöthy Zsolt, Heinrich Gusztáv, Riedl Frigyes, Alexander Bernát, Katona Lajos; szerette Pasteiner Gyula és Fejérpataky László előadásait. A jó tanárok előadásai a hallgatók százait vonzották, a gyenge oktatók óráira nem jártak. Ugyanakkor a tanár — diák közvetlenebb kapcsolatára épülő gyakor-

latok, szemináriumok ritkábbak voltak. Ezt csak néhány német iskolán nevelkedett tanár kísérelte meg, s Németh Marczali, Simonyi, Négyesy, Bleyer foglalkozásait említi, mint olyanokat, ahová érdemes volt eljárni. „Korlátlan szabadság és kényelmesség jellemezte a helyzetet. Nőtt a doktori értekezések serege, sőt akadt köztük értékes is” — jegyezte meg egyetemi éveiről, szokott iróniájával (1972, 163.). 1911-ben felépült az Eötvös-kollégium új épülete a Ménesi úton, ahol már 100 körül volt a kollégisták száma. De — emlékezett Németh — ez a létszám Eötvös szerint nem kedvezett a nevelésnek, s ezért a tagok számát újra

leszállította hatvanra (i. m. 169.). A kollégiumnak voltak saját és bejáró tanárai. A bejáró tanárok közül Némethre a legnagyobb hatást Alexander Bernát tette, aki „megbeszélte a maga nem karcagi ízű, de étellel teli magyar stílusában témákat, adott bölcs tanácsokat. Filozófiai érdeklődésnek ezek lettek alapjai” (i. m. 171.). Német nyelvet és irodalmat Kleinmayer-től, franciát, magyar és általános nyelvészetet Gombocz Zoltántól, magyar irodalmat Horváth Jánostól, klasszika-filológiát Némethy Gézától, történelmet Mika Sándortól, majd Madzsar Imrétől, illetve Ernst Moldentől tanultak. A kollégiumban Németh számára a leg-

fontosabb a könyvtár volt, s a diákközösség leginkább egymást nevelte. „Mindnyájan egyetemi tanárok szerettünk volna lenni, vagy legalábbis főigazgatók. (A többség természetesen középiskolához került.) De tudtuk, hogy az érvényesülési alap a tudományos munka.” (I. m. 186.) Németh is tudta ezt, s hamarosan jelentős pártfogóra talált. Munkácsi Bernát már korábban felfigyelt Németh tehetségére, s az egyetemre való beiratkozása után néhány hónappal, 1910. április 10-én, a Nemzetközi Közép- és Keletázsiai Társaság Magyar Bizottságának betérjesztette Németh Gyula beadványát, amelyben az a kumük és balkár

nyelvek anyagának összegyűjtése céljából teendő kaukázusi tanulmányútjának anyagi és erkölcsi támogatását kéri. Munkácsi meleg támogatása kiemelte Németh tehetségét, nyelvismeretét, törökországi és a Krímben tett útjait. A bizottság, amelynek ülésén részt vett a titkár Munkácsin kívül Germanus Gyula, Kúnos Ignác, Mahler Ede, Mészáros Gyula, Nagy Géza, Sebestyén Gyula, egyhangúlag 1000 koronát szavazott meg Németh útjának támogatására. Az ülésen — akadályoztatása miatt — nem vett részt az elnök, Vámbéry Ármin. S ezzel indul el az elsőéves „gólya” Németh a tudományos pályáján.

Mi is volt ez a rejtélyes bizottság, s honnan volt ilyen nem hétköznapi tudományos célra pénz? 1902-ben Hamburgban a 13. Nemzetközi Orientalista Kongresszuson alakult meg; célja elsősorban az ázsiai felfedező utak támogatása volt. Tagjait még a 12. római kongresszus választotta meg, s képviseltette magát a bizottságban Franciaország, Nagy-Britannia, Németország, Hollandia, Dánia, Svédország, Norvégia, Svájc, Olaszország, az Egyesült Államok és más államok. Angliát többek között Stein Aurél, Magyarországot Vámbéry Ármin és Herrmann Antal, a jeles ciganológus és etnológus képviselte. A bizottság fel-

kérte Radloffot és Oldenburgot, hogy alakítsanak egy központi bizottságot Pétervárott, amely egyben orosz nemzeti bizottságként is működött, többi tagját pedig, hogy hozzanak létre nemzeti bizottságokat. A magyar nemzeti bizottság első elnöke Vámbéry, titkára pedig Munkácsi volt. Jelentős pénzügyi támogatást kaptak a kultuszminisztériumtól, melyet külföldi tanulmányutak költségeinek fedezésére fordítottak. A bizottság adta ki a hamarosan nemzetközi hírnévre szert tett folyóiratát, a Keleti Szemlét. Kitűnő kapcsolataik voltak — elsősorban Munkácsinak — az orosz tudományos világgal, így többek között

Radloff-fal és Oldenburggal is, és segítségével sikerült számos magyar tudós kutatóútja számára megszerezni a cári hatóságok engedélyét és támogatását. Így jutott Németh Gyula 1910-ben a bizottság ösztöndíjához.

1910 nyarán három hónapot töltött a Kaukázusban. Tudjuk, hogy nem ő volt ott az első magyar kutató. Nemrégiben jelent meg Tardy Lajos kiváló műve, a *Kaukázusi magyar tükör*, ebben a XIX. század elejéig veszi számba a Kaukázus magyar vándorait. Németh a Kaukázus előterében közvetlenül Pröhle Vilmos nyomában járt. Pröhle, később a Kelet-Ázsiai Tan-szék egyetemi tanára — egy külö-

növebb tudós kvalitások nélküli poliglott ember — 1908-ban szintén a bizottság anyagi támogatásával járt a karacsájoknál. Gyűjtése, amely a mai napig használható adatokat szolgáltat e Kaukázusban beszélt török nyelvről, a Keleti Szemle 1909. kötetében jelent meg. Németh fő célja eredetileg a balkárok meglátogatása volt. Előbb azonban a Terek folyó torkolatánál élő kumükökhöz ment, náluk folklórt és nyelvészeti anyagot gyűjtött. Eredetükre vonatkozó epikus énekeket már nem tudott felfedezni — panaszolta jelentésében (1910, 161), de gazdag szöveg- és szókészletet gyűjtését hamarosan közzétette a Keleti Szemle 1911-es

és 1912-es köteteiben. Augusztus elején sietve indult a balkárok közé. Már ekkor hangot kapott az a nézet, hogy a balkárok esetleg a Kaukázusba került bolgárok utódai lehetnek, ezt a nézetet vallotta többek között Vszevolod Miller és Marquart.

1902-ben jelent meg Asmarin híres munkája, a *Bolgary i Čuvaši*, amelyben a volgai bolgárok és a mai csuvasok közötti azonosságot kívánta bizonyítani. Ez a nézet azóta is központi szerepet játszik mind a magyar őstörténetben, mind a Volga vidéki népek története körül folyó vitákban, s erre még vissza fogunk térni Gombocz és Németh őstörténeti nézeteinek

ismertetése kapcsán. Munkácsi Asmarin munkáját 1903-ban ismertette az Ethnographia című folyóiratban, s Németh azzal a reménnyel utazott a Kaukázusba, hogy nyelvük vizsgálata révén döntheti el a balkárok eredetének kérdését. A balkárok közé érve azonban csalódás érte, ugyanis nyelvük a legkisebb hasonlóságot sem mutatta a csuvasokéval. A balkárok magukat *malkarnak* nevezik, s nyelvük azonos a karacsájokéval, melyről éppen Pröhle tudósított. A balkár kérdés a mai napig a tudomány eldöntetlen problémái közé tartozik. Azok, akik a balkár—bolgár történeti összefüggést valószínűnek tartják, a népnévre alapítják érve-

lésüket. Nehezíti a kérdés eldöntését, hogy a balkár területen folyik a Malkár folyó.

Németh első tudományos eredménye mindenekelőtt a kumük gyűjtés közzététele és feldolgozása volt, de természetesen a balkárok nyelvének azonosítása is fontos tájékoztatást nyújtott ebben az időben. Visszatérve az egyetemre, teljes erővel vetette bele magát tanulmányaiba. Az elkövetkező két-három év döntő volt egész tudományos pályája szempontjából.

Az egyetemen Vámbéry ekkor már nem tanított, tudjuk, 1905-ben ment nyugdíjba. 1906-ban ugyan kinevezték Thúryt Vámbéry utódának, azonban már nem ve-

hette át a turkológiai oktatást, mert 1906 májusában meghalt, s közel-távolban nem látszott senki alkalmasnak arra, hogy betöltse a magyarországi turkológia akkor egyetlen tudományos és oktatói posztját. A következő generációból elvileg három ember jöhetett szóba: Kúnos Ignác, Mészáros Gyula és Germanus Gyula. A híres „ugor—török háborúnak” régen vége volt, a magyar nyelv és nép finnugor eredete a tudomány által elfogadott tétellé vált. A turkológiában döntő szava már ekkor Gombocz Zoltánnak és Munkácsi Bernátnak volt. Gombocz a budapesti egyetemen 1906-ban általános fonetikából és finnugor hang-

tanból lett magántanár, s a turkológiát mindig is a magyar nyelvtörténet szemszögéből vizsgálta. 1907-ben jelent meg Thury kiadatlan magyar—török összehasonlító szótáráról írott bírálata (Akadémiai Értesítő), s még ebben az évben elkezdte a régi török jövevényszavaink rendszeres feldolgozását. Mindezt azonban Gombocz egy összehasonlító altajisztikai munkával alapozta meg. 1905-ben jelent meg *Az altaji nyelvek hangtörténetéhez* című tanulmánya a Nyelvtudományi Közleményekben, mely külföldön alig keltett figyelmet, ezért azután a Keleti Szemle 13. kötetében, 1912-ben németül is megjelenteti. Közben azonban

Gombocz kiadja a *Régi török jövevényyszavaink* című cikksorozatát, amely *Honfoglalás előtti török jövevényyszavaink* címen, némileg átdolgozva külön füzetként is napvilágot látott, majd egy alaposabban átdolgozott változata németül 1912-ben. Az egyetemi hallgató Németh számára világossá vált, hogy kutatásaihoz három irányban kell tovább haladnia: gyarapítania kell turkológiai ismereteit, foglalkoznia kell az összehasonlító altajisztikával, és el kell mélyíteni tudását az általános nyelvészet körében. Nem nehéz Gombocz hatását felfedezni Németh első altajisztikai tárgyú művében, amely *Egy török—mongol hangtörvény* címen je-

lent meg egyidejűleg Gombocz *Zur Lautgeschichte der altaischen Sprachen* című cikkével. Németh tisztességgel utal erre maga is. Németh ebben a dolgozatában egy nagy feladat megoldására vállalkozott. Az oszmán-török (azaz a mai Törökország nyelve) egy rejtélyes (tegyük hozzá, mai napig megoldatlan) problémáját kísérelte meg megfejteni mongol párhuzamok segítségével úgy, hogy eközben a török—mongol nyelvviszony vitatott kérdéseire is fényt derítsen. Apparátusa Gomboczéval azonos, szinte látjuk, hogy Gombocz hogyan adta egymás után kezébe a forrásokat. Már ebben a cikkében jelzi, hogy a nyelvrokonságot val-

lőkkel szemben ősi török — mongol érintkezést feltételez. A cikkekre váratlan gyorsasággal és élességgel érkezett válasz. A Nyelvtudományi Közlemények következő számában Ramstedt, a modern altajisztika megalapítója udvarias, de lesújtó bírálatban részesítette az ifjú Némethet. Ramstedt ekkor vált a török — mongol — mandzsu-tunguz, tehát az altaji nyelvrokonság hívévé, s szemben Némethtel alapos és első kézből származó mongolisztikai ismeretekkel rendelkezett. 1902-ben jelent meg a halha-mongolról írt alapvető műve, 1903-ban a halha-mongol ige-ragozásról írott munkája. Németh megkísérelte álláspontját megvéde-

ni németül a török — mongol hipotézisről írott és a neves Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft című folyóiratban megjelent cikkében (1913, magyarul 1914), majd az altajisztika alapkérdéseihez szólt hozzá még néhány más munkájában is, így a *Török—mongol a-féle hangok fejlődése a csuvasban* (1913) és a németül írt s a *sámán* szó eredetével foglalkozó tanulmányában (1914), illetve az ősjakut hangtan alapjairól írott cikkében (1914, ennek egyes részei németül 1915-ben a Keleti Szemlében jelentek meg).

Mire Németh befejezte egyetemi tanulmányait, jószerivel egy korszak állt mögötte, ugyanis az altaji

nyelvrokonság kérdéseivel, a török nyelv távolabbi rokonságával többé érdemben nem foglalkozott. A tudomány mai állásából visszatekintve azt kell mondanunk, hogy Németh már egyetemi hallgató korában nagy formátumú tudósként mutatkozott be, hiszen ennek egyik ismérve, hogy a tudomány alapvető kérdéseihez érdemben szóljon hozzá. A jelentéktelen tudós általában attól jelentéktelen, hogy jelentéktelenek a kérdések, amelyekkel foglalkozik. Németh világosan látta, hogy a turkológia alapkérdései csak nagyobb összefüggésben oldhatók meg. Világosan látott számos megoldásra váró problémát is, rendelkezett a meg-

oldásukhoz szükséges módszerrel. Egy 1913-ban megjelent cikkében — részben Gombocz nyomdokain járva, részben azonban vele vitázva — megkísérelte kimutatni, hogy a magyar nyelvben mongol eredetű szavak vannak. Magyarországon azonban nem volt mongolisztika. Igaz, Budenz írt egy mongol grammatikát, s Bálint Gábor 1873-ban eljutott a mongolokhoz, folytatott is mongol tanulmányokat, ez utóbbiak azonban mélyen a kor színvonalára alatt álltak. Zichy Jenő harmadik expedíciója 1898-ban járt Mongóliában, de munkatársai (Jankó János, Pápay János, Pósta Béla) között nem volt, aki a mongol nyelv iránt különösebben ér-

deklődött volna. Részben a megfelelő mongolisztikai háttér hiánya volt az oka annak, hogy Némethnek a legtöbb részletkérdésben nem volt igaza Ramstedttel szemben. Hogy maga Németh milyen mértékben volt evvel tisztában, arra az a tény is utalt, hogy 1912 decemberében beadványban fordult a Közép- és Keletázsiai Társaság Magyar Bizottságához, melyben támogatást kér 1914 elején a „keleti Szibériában tunguz, mandsu és tatár nyelvészeti tanulmányok céljából teendő tanulmányútjához”. Ami azonban az alapkérdést illeti, a későbbi kutatások Németh álláspontját igazolták abban a vonatkozásban, amit ő maga is a leg-

lényegesebbnek tartott, nevezetesen, hogy a török és mongol nyelvek feltűnő és szabályos egyezései nem nyelvrokonság, hanem ősi kölcsönzések eredményei. A nemzetközi altajisztika azonban ekkor más irányba fejlődött. Ramstedt nemzetközi tekintélyt szerzett az altaji nyelvrokonság elméletének, és olyan kiváló követőre talált, mint N. Poppe és mások. Hatásuk alatt Gombocz is megváltoztatta korábbi nézetét, s a modern magyar mongolisztika megalapítója, Ligeti Lajos is hosszú ideig, ha egyre óvatosabb megfogalmazásban is, de Ramstedt véleményével értett egyet, szemben Németh álláspontjával. Németh soha nem változ-

tatta meg nézetét, de még az 1970-es évek elején is úgy látta, hogy a kérdés nem dönthető el, és nem kívánt vele tovább foglalkozni. — Vissza kell azonban térnünk Németh egyetemi éveire. Tudta, hogy a magyar nyelv török jövevényszavainak kulcsa a csuvas nyelv alapos ismerete. Ezt a tételt klasszikus formában már Budenz megfogalmazta, s Munkácsi, majd Gombocz fejlesztette tovább. Értendő ezért, hogy Németh 1913 májusában a bizottság támogatását kéri következő, az ufai és orenburgi csuvasok közé teendő útjához: „Tudva a csuvas nyelvnek rendkívüli fontosságát úgy a magyar nyelv régi török jövevény-

szavai, mint a török nyelvi és az altaji összehasonlító nyelvészeti vizsgálatok szempontjából . . .”. A bizottság 1000 korona segélyt szavazott meg erre a célra. Sokan feltették azóta is a kérdést, hogy Németh miért az ufai csuvasok közé ment, s miért nem a csuvas világ akkori központjába, Kazányba, illetve arra a területre, ahol a csuvasok nagy tömege élt, a mai Csuvasia területére. Kérvényében arra hivatkozott, hogy az ufai és orenburgi töredékek igen archaikus nyelvet beszélnek, s jó ideje elszigeteltek a csuvaság zömétől. Ez bizonyára igaz volt, azonban a teljes igazsághoz hozzátartozott az is, hogy a csuvas területen ekkor

már alapos helyszíni gyűjtéssel rendelkezett Mészáros Gyula, aki 1906/7-ben jelentős anyagot gyűjtött. Mészáros a néprajzi és folklór anyagot 1908-ban, illetve 1912-ben két kötetben publikálta is, azonban hiába sürgették, hogy megígért szótárát adja ki, ezt nem tette meg. Mészárosnak jeles elődei voltak. Reguly 1843-ban és 1845-ben gyűjtött a csuvasok között, s gyűjtését Budenz adta ki 1862-ben, illetve 1863-ban. 1885-ben Munkácsi járt a csuvasok között, itt szerzett ismeretei alapvetőnek bizonyultak későbbi munkásságában. 1898-ban Pápay gyűjtött a csuvasok között, de gyűjtését a mai napig nem adták ki. A hozzáfér-

hető csuvas anyag igen sovány volt, ezért 1906-ban Gombocz arra kényszerült, hogy az addig kiadott és számára hozzáférhető csuvas publikációkból állítsa össze *Csuvas szójegyzékét*. Ezt nagyon hamar túlhaladottá tette Paasonennek a Nyelvtudományi Közlemények mellékleteként kiadott *Csuvas szójegyzéke* (1908), mert ez helyszíni gyűjtésen alapult. Paasonen műve a mai napig értékes maradt egyrészt pontos lejegyzései, másrészt összehasonlító adatai, etimológiai utalásai miatt (l. 1974-es reprintjét). Hogy a kérdés milyen aktuális volt, azt mutatja, hogy a csuvas nyelv klasszikussá vált nagy szótárát összeállító Asmarin nagy-

jából ugyanebben az időben fogott hozzá szótárának összeállításához. Első két próbafüzete 1910-ben, illetve 1912-ben jelent meg (a végleges kiadás első kötete 1928-ban látott napvilágot, az utolsó, a 17. 1950-ben). Németh tehát ebbe a pezsgő tudományos kutatásba akart bekapcsolódni egy olyan helyen, ahol nem keresztezte korábbi kutatók útját. Útjára Paasonen *Szójegyzékét* vitte magával, mintának, ellenőrzés céljából, kiinduló pontul. Használta Nyikolszkij orosz—csuvas szótárát, szövegeket és nyelvészeti adatokat gyűjtött Ufában, majd Szlak bas, illetve Belebej környékén. A helyszínre érve megállapította, hogy a baskíriai csuva-

sok az északi csuvas nyelvjárást beszélik, s a XVIII. század közepén vándoroltak ki Csuvasia területéről. Az a reménye, hogy egy igen archaikus nyelvjárást talál, nem igazolódott be. Németh Gyula baskíriai csuvas gyűjtése mai napig kiadatlan. Többszöri rábeszélésemet mindig egyforma határozottsággal hárította el. Kétségtelen, hogy Asmarin nagy művének megjelenése után az anyag közreadásának már csak tudománytörténeti jelentősége lehetett volna. A baskíriai csuvas útjáról hazatérve lényegében befejezte itthoni egyetemi tanulmányait, s elindult a kor szokásainak megfelelően, hogy meglátogassa a külföldi egyetemeket.

A főbb állomások Kiel, Lipcse és Berlin voltak. Már 1911 és 1912 nyarán Lipcsében tanult Hans Stumme mellett, akihez később szoros barátság fűzte. Az 1913/14-es tanévet állami ösztöndíjjal töltötte Németországban. Kielben Georg Jacob mellett dolgozott. Berlin különlegesen érdekes hely volt egy fiatal turkológus számára. A híres Turfán-expedíciók gazdag régi török anyagot hoztak Turkesztánból, s olyan kitűnő tudósok fogadták Németh Gyulát, mint W. Bang, F. W. K. Müller, Le Coq és mások. Életreszóló barátság alakult ki közöttük. Németh különösen Bang munkásságát tartotta nagyra, aki korábban a löveni

egyetem, majd a háború alatt a frankfurti egyetem tanára volt, de gyakran tartózkodott Berlinben. 1914 végén azonban hazajött Magyarországra, mert életében fordulat volt várható.

A TÖRÖK TANSZÉK SZÁZ SZEMESZTERE

1965-ben, mikor egyetemi tanárként nyugalomba vonult, arról beszélgettünk, hogy aligha van még egy tudós a világon, de biztosan nincs olyan turkológus, aki ötven évet tanított volna az egyetemen. Szokott félig ironikus, félig komoly hangján „javított ki”: „száz szemesztert tanítottam”. Maga írta Gomboczról szóló, s már többször idézett könyvében, hogy az Eötvös-kollégiumban mindannyian egyetemi tanárok akartak lenni, de tudták, hogy ennek eléréséhez átlagon felüli munkára és

teljesítményre van szükség. Bár Németh 1914-ben csak 24 éves volt, olyan tudásanyag és olyan minőségű publikáció állt mögötte, amire aligha volt példa. Mint erről szó volt, Vámbéry már 1905-ben nyugdíjba vonult, s a helyére ki-nevezett Thury 1906-ban váratla-nul meghalt. A tanszék betöltésére újabb és újabb kísérletek történtek, de 1914-ben az egyetem tanácsa egy szokatlan döntést hozott. A tanszéket addig nem szabad betöl-teni, amíg erre alkalmas ember nem áll készen arra, hogy meg-válasszák. A kiszemelt jelölt Né-meth Gyula volt. 1915-ben külön-leges engedélyt kapott arra, hogy magántanárként habilitálhasson.

Erre a külön engedélyre azért volt szükség, mert az eredeti rendtartás szerint három évvel az egyetem elvégzése után lehetett volna csak a habilitálási kérelmet benyújtani. A *venia legendi* turkológiára kapta meg, s nagy odaadással látta el ezt a feladatot. Négy tankönyvet írt magántanársága idején, amelyek német nyelven a híres Sammlung Göschen sorozatban jelentek meg, a *Nyelvtan* két kiadásban is. 1916-ban rendkívüli egyetemi tanár lett. Rendes egyetemi tanári kinevezésének pontos dátuma 1918. december 31., amit azért érdemes megjegyezni, mert ez a dátum nem szerepel életrajzaiban, méltatásaiban. Az a tény, hogy a Károlyi-

kormány kezéből kapta meg egyetemi tanári kinevezését, természetesen nem függött közvetlenül össze a politikai eseményekkel, mint láttuk, régóta jól előkészített út vezetett ide.

Németh lényegében Vámbéry tanszékét vette át, akihez furcsa, ambivalens viszony fűzte. Vámbéryt a *zseniális dilettáns*nak nevezte (Acta Linguistica 1972, 28.), s mindenekelőtt módszertelenségét, a tudományos metodika hiányát ostorozta. Ugyanakkor számos értékét építette tovább a maga módján. Vámbéry egyik korszakalkotó jelentősége a turkológián belül az volt, hogy túllépett az oszmán-török nyelvre és kultúrára szűkí-

tett, az iszlámtudományok segéd-
tudományaként működő turkoló-
gia felfogásán: minden török nép
egész története, a törökség nyelvei,
különbféle kultúrái érdekelték. Né-
meth számára világos volt, hogy
ez az irány alapjaiban helyes, de a
részleteket a kor színvonalán álló
tudományos módszerrel kell vizs-
gálni. Gombocz volt mérvadó szá-
mára nemcsak abban, hogy Gom-
bocz mit tudott és mit valósított
meg az általános nyelvészetből, ha-
nem abban is, hogy az általános
nyelvészeti tájékozódás a nyelv-
tudós kötelessége. Kevesen tudják,
hogy Saussure híres *Tanfolyamát*,
amelyet Gombocz 1924-ben ismer-
tetett, Németh Gyula lefordította

magyarra, s csak sajnálhatjuk, hogy ez a fordítás kéziratban maradt, és ezzel a klasszikus művel egy másik fordításban a magyar olvasó csak 1967-ben, 52 évvel az eredeti első kiadása után ismerkedhetett meg.

Bár a fiatal Németh Gyula általános nyelvészeti tájékozottsága a kor színvonalán állt, magát mindenekelőtt filológusnak tartotta. Mint tanár, alapos tudást és jó ítélőképességet követelt meg, előadásai többnyire a kiválasztott téma irodalmába való bevezetések voltak. A turkológia bármely részét is választotta ki előadásai tárgyául, az idő túlnyomó része a vonatkozó irodalom kritikai ismertetésével telt el. Neki is, mint

sok más tanártársának, az volt a véleménye, hogy a nyelvi és tárgyi ismereteket az egyetemi hallgató, ha alkalmas a pályára, maga is el tudja sajátítani, a tanár feladata az anyag kezelésének megtanítása. Még azokon az órákon is, amelyek feladata egy-egy nyelv elsajátítása volt, alig araszoltunk előre, volt olyan félév, hogy (pl. csuvasból) talán összesen három mondat lefordítására futotta, mert a hosszú bevezetés, a kézikönyvek, az irodalom ismertetése után minden szóhoz, minden képzőhöz, raghoz hosszú magyarázatokat fűzött, kommentálva, értékelve a kérdésről írott irodalmat. Hallgatóit többnyire dicsérettel buzdí-

totta, ez azonban csak addig tartott, amíg önállóvá nem váltak. Attól kezdve éles iróniával bírálta minden hibájukat, valódi vagy vélt tévedésüket.

Tanári munkáját végül is az a névsor minősíti, amely a keze közül kikerült tudósokat tartalmazza. A teljesség igénye nélkül emelhetjük ki a nagyon hosszú listából a nála csak 12 évvel fiatalabb Ligeti Lajost, Halasi-Kun Tibort, az ankarai, majd az egyesült államokbeli Columbia egyetem professzorát, Rágib Özdemet, az isztambuli egyetem tanárát, Z. H. Kosayt, az ankarai egyetem professzorát, Bekir Szidki Csobanzadét, a bakui egyetem professzorát,

Hasan Erent, az ankarai egyetem professzorát, Eckmann Jánost, a Los Angeles-i egyetem professzorát, H. N. Orkunt, ankarai főiskolai tanárt, Sinor Dénest, a bloomingtoni egyetem professzorát. A háború előtt doktoráltak nála Györffy György, Czeglédy Károly, Schütz Ödön, László Ferenc. Ugyancsak a háború előtt végzett nála Tálasi István, aki eredetileg turkológusnak indult, de később a tárgyi néprajz professzora lett, továbbá Peter Mijatev bolgár turkológus. Nála tanult hosszabb-rövidebb ideig turkológiát vagy konzultált vele több külföldi tudós, így Martti Räsänen finn professzor, Blaskovics József a prágai,

majd később a hatvanas években Vladimir Drimba a bukaresti, Stanislaw Kaluzynski a varsói egyetem tanára és sokan mások. A háború utáni végzett magyar turkológusok közül egyetemi tanár lett Kakuk Zsuzsa, a Tanszék jelenlegi vezetője, Hazai György akadémikus, hosszú ideig a berlini egyetem tanára, Bodrogligeti András, a Los Angeles-i egyetem professzora és Káldy-Nagy Gyula, Fekete Lajos életművének folytatója, a budapesti Török Filológiai Tanszék professzora. Nála tanultunk turkológiát többen, akiknek nem a turkológia volt a fő szakja, így Kara György és jómagam. Hogy én miért nem turkológiát

végeztem, erről az utolsó fejezetben számolok be.

A tanszéket 1930-ig Keleti Nyelvek Tanszékének nevezték, ekkor Németh javaslatára a tanszék a Török Filológia és Magyar Őstörténeti Tanszék nevet vette fel. Ma már nehéz eldönteni, hogy a gazdasági világválság idején végrehajtott névváltozásban milyen szempontok voltak a döntőek, bizonyos azonban, hogy Némethnek sikerült megőriznie a tanszék létét a legnehezebb körülmények között is. 1939-ben csatlakozott végleg a tanszékhez Fekete Lajos, aki a török oklevéltan világhírű szakértője és egy új magyar turkológiai iskola megalapítója lett. A tan-

széken tanított 1941/42-ben Győrffy György, 1942 után Czeglédy Károly és 1946 után Telegdi Zsigmond, ez utóbbi kettő később önálló tanszéket kapott a pesti egyetemen. Mikor 1965-ben Németh átadta a Török Filológiai Tanszék vezetését, egy egyedülálló életmű egyik egyedülálló szakaszát zárhatta le.

Németh a magyar orientalisztika, vagy ahogy ő szerette nevezni, *keleti filológiánk* szervezésében fiatal kora óta aktív részt vállalt. Már említettem a Közép- és Kelet-Ázsiai Társaság Magyarországi Bizottságát, ahol a jegyző, illetve titkár Munkácsi mellett jelentős szerepet vállalt, de 1916-ban csat-

lakozott a Magyar Keleti Kultúr-
központoz is, amely a Turán Tár-
saság 1916-os újjászervezése után
alakult meg. A Turán Társaság
ebben az időben igen ellentmondá-
sos tevékenységet folytatott, kü-
lönböző áramlatok találhatók meg
benne. A résztvevők egy része a
háború alatt szövetséges Török-
országból Magyarországra került
török diákokat segítette, mások a
Balkánon és Anatóliában kíséreltek
meg tudományos kutatómunkát
végezni. Németh itt került köze-
lebbi kapcsolatba Teleki Pállal s
azokkal, akik megkísérelték a tu-
dományos igényességet az adott
körülmények között megvalósíta-
ni. Ennek a törekvésnek egyetlen

látható eredménye volt a Turán című folyóirat 1918. évi száma. 1917 végén Teleki Pál lakásán, az ő vezetésével egy új szerkesztőbizottság vette át a folyóiratot. A szerkesztőbizottságban részt vett Bánffy Miklós, Prinz Gyula, Vikár Béla, Felvinczi Takács Zoltán, Zichy István és Németh Gyula. A Turán 1918-as száma a magyar és a nemzetközi orientalisztika, a magyar őstörténet-kutatás jelentős kezdeményezése volt. A külföldi szerzőket áttekintve jól látni, hogy Németh turkológus kollégái tisztelték meg elsősorban az új-régi folyóiratot, így W. Bang és Le Coq. Az utolsó összevont novemberi—decemberi füzetben a szer-

kesztők igyekeznek elhatárolni magukat az aktuális politikától. „Mikor folyóiratunk mostani formájában megindult, a magyar — török — bolgár fegyverbarátság a különös időszerűség látszatát adta vállalkozásunknak. Minket azonban nem vezetett az actualitás szempontja. Mi akkor sem csináltunk politikát, hanem kizárólag a tudományt műveltük” — írták (Turán 1918. 515.). Németh Gyulát 1912 decemberében választották meg a Nemzetközi Közép- és Keletázsiai Társaság Magyar Bizottságának tagjává, Munkácsi ajánlására, s a bizottság munkájában 1916 nyaráig részt vett. Az 1916. novemberi ülésen azonban már nem jelent meg és

nem is mentette ki magát. Nagyon valószínű, hogy az egyetemi tanársága körüli ügyek miatt megromlott a viszonya mindenekelőtt Kúnos Ignáccal, aki Vámbéry halála után Almássy helyett ügyvezető alelnökként vezette a bizottságot, s aki akkor a Keleti Akadémia tanára volt, de valószínűleg Germanus Gyulával, illetve Mészáros Gyulával is, akik mind pályáztak a Vámbéry, illetve Thúry után üresen maradt tanszékre. A bizottság 1917 decemberében tartott ülése után 1919. február elsején ült újra össze, s ezen Németh újra megjelent, ekkor már mint kinevezett nyilvános rendes egyetemi tanár. Úgy tűnhetett, hogy a Tu-

rán és az 1918-as szám köré csoportosult tudós gárda nem tudta folytatni munkásságát, s a bizottság volt pillanatnyilag a szakma egyetlen életképes szerve. A bizottság egyébként az utolsó háborús években energiái jelentős részét arra fordította, hogy a hadifogolytáborokban található finnugor, illetve török és oszét nyelvet beszélő katonáktól nyelvészeti és folklór anyagot gyűjtsön, illetve ilyen gyűjtéseket szorgalmazzon és támogasson.

A Tanácsköztársaság leverése után, 1920 decemberében ült újra össze a bizottság. Napirendjén a fő kérdés, hogy számot vessen azzal a ténnyel, hogy „Kőrösi Csoma

Sándor Társaság néven egy jól szervezett s kellő anyagi ellátás reményére jogosított új társaság alakult, melynek alapszabályaiban meghatározott célja a magyar érdektű keleti kutatás, tehát ugyanaz, mint a mi Bizottságunké. Ennek a társaságnak elnöke a nagymélt. miniszterelnök úr s tagjai közé tartoznak csaknem valamennyien azok, kik a mi Bizottságunk körében az utóbbi másfél évtized alatt tevékeny munkásságot fejtettek ki” (Keleti Szemle 19 : 3, 2.). Munkácsi javasolta, hogy az adott helyzetben küldjenek ki egy háromtagú bizottságot a szükséges tárgyalások céljából. A neves egyiptológus, Mahler Ede felve-

tette, hogy mint minden művelt államban egy, a keletkutatás minden ágát felölelő Keleti Társaság megalakulása volna helyes, Máder Béla pedig javasolta, hogy a bizottság az új társaságon belül is őrizze meg valamilyen módon különállását. A bizottság által a tárgyalásokra kijelölt három tag Munkácsi, Mahler és Németh lettek.

A bizottság 1919 februári üléséről megjelent jegyzőkönyv (Keleti Szemle 16, 145—149.) nem tartalmazza, hogy itt felmerült volna a Kőrösi Csoma Társaság megalakulása. Több adat utal mégis arra, hogy a társaság megalakításának gondolata 1918 végén, 1919 első hónapjaiban már kifor-

málódott. Erre utal Le Coqnak, a német Turfán-expedíciók vezetőjének 1918-as budapesti látogatása. Le Coq ekkor egy-egy értékes freskótöredéket ajándékozott három olyan magyar tudósnak, akikről úgy gondolta, hogy a német tudománypolitika, s ezen belül a Turfán-expedíciók anyagának tudományos feldolgozása szempontjából fontos szerepet játszhatnak. A három személy: Teleki Pál, Felvinczi Takács Zoltán, a Kelet-ázsiai Múzeum későbbi igazgatója és Zichy István voltak. S valóban, e három tudós volt a társaság megalakításának kezdeményezője. Az első előkészítő értekezletet Teleki 1920. június 17-ére hívta össze,

ezen a bizottság tagjai közül többen, köztük Györffy István és Németh Gyula voltak jelen. Teleki július 19-én mutatta be új kormányát, miután Bethlen Istvánnak nem sikerült a kormányalakítás. Az október 23-án, majd november 23-án tartott újabb gyűlések tisztázták a Kőrösi Csoma Társaság alapszabályait, a vezetőség összetételét, s december 11-én a belügyminisztérium már jóvá is hagyta az új társaság megalakulását. Elnökévé Teleki Pált, alelnökévé Szinyeyi Józsefet, titkárául Hóman Bálintot és jegyzőnek Németh Gyulát választották, akit egyben a társaság új folyóirata, a Kőrösi Csoma Archivum felelős szerkesz-

tőjévé is megválasztottak. Ezután ült össze a bizottság, mint láttuk, december 22-én, hogy kimondja egyesülését a társasággal. A tárgyalások nem mentek könnyen. Munkácsi mindenekelőtt arra törekedett, hogy a Keleti Szemlét megmentse, s ez, ha nem is könnyen, de végül is sikerült. 1921. július 3-án létrejött a megállapodás, amelyben a Kőrösi Csoma Társaság „tudomásul veszi, hogy a Nemzetközi Ázsiai Társaság Magyar Bizottsága megszűnt és kimondja, hogy eddig teljesített feladatát a Kőrösi Csoma Társaság saját feladatának ismeri el és e célból Közép- és Keletázsiai Bizottság néven állandó bizottságot alakít,

melynek munkaköre is ugyanaz lesz, mint a volt Ázsiai Bizottságé”. Elnöke a társaság mindenkori elnöke, az adott esetben Teleki lett. A folyóiratok ügyében az a kompromisszum született, hogy a Keleti Szemle, melynek kiemelkedő érdemeit elismerik, fennmaradt, azt a társaság saját kezelésbe vette, szerkesztését pedig, időközi választásnak alá nem vetett állandó megbízatással Munkácsira ruházta. A szerkesztőbizottságot Teleki Pállal és Takács Zoltánnal egészítették ki. Az ekkori tervek szerint a Keleti Szemle nagyobb munkákat és terjedelmesebb ismertetéseket közlő, szabad füzetekben megjelenő évi kiadvány lesz, míg a társa-

ság tulajdonképpen új folyóirata háromhavonként fog megjelenni, Kőrösi Csoma Archivum néven. E folyóirat kezdettől fogva Németh Gyula tudományszervező tevékenységének egyik fontos eszközévé vált.

A megállapodást és az ezzel együtt járó hivatalos átiratokat a Keleti Szemle 19. kötete közölte. Az igazsághoz tartozik, hogy a Keleti Szemle következő két, és egyben utolsó kötete, a 20. és a 21., összevont vékony füzetként jelent meg 1923—1927, illetve 1928—1932 jelzéssel. A két kötetben összesen egy kétrészes cikk jelent meg Munkácsitól, a hadifoglyok között végzett oszét gyűj-

tésének eredménye, és Poppénak a mongol névszóképzőkről írott tanulmánya. Egy-két rövidebb jegyzet és könyvismertetés sem palástolhatta, hogy a nagy múltú, 1900 óta működő folyóirat csendesen megszűnt. Igaz, nehézségek közepette jelent meg a Kőrösi Csoma Archivum is. Első kötete 1921–25, a második 1926–32, a harmadik 1941–43 évjelzéssel öszszevont kötetszámmal, s egy kiegészítő kötet 1935–39-ben. A két folyóirat tudományos értékét mutatja, hogy mindkettőt reprint formájában újra kiadták, a Keleti Szemlét Bloomingtonban, 1969-ben, a Kőrösi Csoma Archivumot Leidenben, 1967-ben.

Az elmondottakból úgy tűnhet, mintha 1920-ban Munkácsi és Németh között konfliktus lett volna. Mint majd látni fogjuk, Némethnek számos kollégájával volt személyes konfliktusa, Munkácsival azonban nem. Tény, hogy Munkácsi megbántott, méltatlanul kezelt tagja volt a tudományos közéletnek, de azért a Magyar Tudományos Akadémiának rendes tagja volt. A Tanácsköztársaság idején felajánlották neki az egyetemen a finnugrisztika tanszékét, amit nem akart elfogadni, s végül az érintettek kérésére vállalta a katedrát. A Tanácsköztársaság bukása után visszavonult, de tovább folytatta a köréje gyűlt fiatal tudósok támo-

gatását, nevelését. A következő korszak finnugristái közül többen az ő és nem Szinnyi tanítványának vallották magukat. Németh mindig a legmélyebb emberi megbecsülés hangján beszélt Munkácsiról. Egy alkalommal elmesélte nekem, hogy ha a fiataloknak egymással nézeteltérése volt, akkor Munkácsi megróttá őket, s addig nem mehettek el hozzá, amíg ki nem békültek.

Némethet már 1922-ben az Akadémia megválasztotta levelező tagjának, székfoglaló előadását *Hunok, bolgárok, magyarok* címmel tartotta meg. 1927-ben ünnepelte az Akadémia fennállásának századik évfordulóját, és ez adta Némethnek

az alkalmat, hogy *Akadémiánk és a keleti filológia* címen áttekintse az orientalisztika addigi eredményeit és programot adjon. Az orientalisztikát négy területre osztotta: a magyarság keleti eredetének kutatása, a magyarság keleti kapcsolatainak vizsgálata, a hódoltságkor tanulmányozása és azon keleti diszciplínák, amelyeknek nincs közvetlen kapcsolata a magyar történelemmel. 1932-ben lett az Akadémia rendes tagja, sajnos *Khudayi divánjáról* tartott székfoglaló előadása a mai napig nincs közzétéve. Ugyanebben az évben, majd 1935-ben ismét a bölcsészettudományi kar dékánja lett. Igyekezett megreformálni a tanárképzést. 1937-

ben megkapta a Corvin-koszorút, a korszak legmagasabb, tudományért adható kitüntetését. 1939-ben az Akadémia I. osztályának titkárává választották, ezt a tisztségét 1949-ig, az Akadémia újjászervezéséig megtartotta. 1939-ben alelnöke lett a Tudományos Társaságok Szövetségének, 1943-ban a Szövetség és az Akadémia összefogásával megalakította a Corvin Mátyás Bizottságot azzal a céllal, hogy a magyar tudomány eredményeit rendszeresen adják ki idegen nyelven. Mint igazgatónak szerepe volt a Magyarságtudományi Intézet megalapításában.

A háború után teljes erejével részt vett az egyetem újjászervezé-

sében. 1947–1949-ig ő volt az egyetem rektora. Az elsők között kapta meg 1948-ban a Kossuth-díjat. 1949-ben került sor az Akadémia „újjászervezésére”. Az viszont kevésbé ismeretes, hogy eredetileg Németh Gyulának szánták az egyik alelnöki tiszteletet. A hiteles történetet annak idején Ortutay Gyula mondta el nekem, aki az „átszervezést” irányító pártközpont, ha jól emlékszem Gerőné Fazekas Erzsébet megbízásából tárgyalt Németh Gyulával. Az alelnökség feltétele az volt, hogy Németh egy, a Magyar Nemzetben írandó cikkben elhatárolja magát a „rég” Akadémiától. Németh azonnal és határozottan visszautá-

sította ennek a feltételnek a teljesítését, és többek rábeszélésére sem volt hajlandó ezen változtatni. Tekintélye azonban olyan nagy volt, hogy — noha az alelnökséget emiatt nem ő kapta — hamarosan, 1950-ben kinevezték a Nyelvtudományi Intézet igazgatójává. Azt hiszem, hosszú ideig ő volt az egyetlen pártonkívüli ilyen funkcióban. Ő lett az *Acta Linguistica* főszerkesztője, ez utóbbi tisztséget haláláig betöltötte.

Sokat utazott. A nyarakat rendszeresen Bulgáriában töltötte, első ízben 1927-ben. 1931-től évenként Vidinben nyaralt, s nemcsak török nyelvtudását csiszolgatta, hanem a helyi nyelvjárást is gyűjtötte. A há-

ború előtt 1938-ban járt utoljára Vidinben, a háború után 1953-tól ismét rendszeresen látogatta Bulgáriát, gyűjtött nyelvészeti anyagot Romániában (1959-ben) és Albániában. Számos külföldi egyetemen, akadémián tartott előadást, Bécsben, Párizsban, Berlinben, Prágában, Münchenben, Krakkóban. Többször járt a Szovjetunióban.

Mint egyetemi tanár és mint intézeti igazgató 1965-ben, 75 éves korában ment nyugdíjba. Életének hátralévő éveiben is szoros kapcsolatban maradt tanítványaival, tudós társaival. A tanszékén töltött száz szemeszter után még 11 évig volt közöttünk — huszonkét szemesztert élt még, tanított, alkotott.

A TÖRÖKSÉG ŐSKORA ÉS ATILA HUNJAI

Mint láttuk, Németh fiatalkori sikereinek egyik titka az volt, hogy a tudomány lényeges kérdéseire szívesen szólt hozzá jó módszerrel és a korabeli tudományos irodalom ismeretében. Ezeket a szempontokat később is mindig szem előtt tartotta. Bár természetesen igen sok részletkérdéssel foglalkozott, számára a nagy összefüggések voltak a fontosak. Az összefüggések közül mindenekelőtt a történelmi múlt érdekelt, úgy látta, hogy a turkológia nyelvészeti módszerekkel képes je-

lentősen hozzájárulni történeti kérdések eldöntéséhez.

Az egyik ilyen kérdés a törökség történeti homályba vesző őskora volt. Hol volt a törökség őshazája, honnan jöttek a törökök, mikor kezdődött meg népvándorlásuk? Olyan kérdések ezek, amelyek egyaránt voltak lényegesek az eurázsiai népek egyetemes története és a magyar nép története számára. E kérdésekre adott válaszok biztosították a szomszéd tudományokkal való kapcsolatot is, hiszen a török népek őskorát csak a vele akkor szomszéd népek nyelvével, történetével együtt lehet kutatni. Németh úgy látta, hogy az írott források a legkorábbi korszakra

vonatkozóan igen bizonytalanok. Ezért a nyelvtudomány eredményeinek felhasználására különösen nagy szükség van. Már 1917-ben egy, sajnos publikálatlanul maradt előadásában foglalkozott a török etnogenezissel, majd megkísérelte tisztázni az uráli és török nyelvek ősi kapcsolatát a Nyelvtudományi Közleményekben 1928-ban megjelent tanulmányában, abból kiindulva, hogy az ősi nyelvi kapcsolatok az ősi történeti kapcsolatok tükrözői. Újabb résztanulmányt tett közzé 1934-ben a nehezen hozzáférhető *Berzeviczy-Emlékkönyv*-ben. Nézeteinek ez az első megfogalmazása 1940-ben egy tanítványa, Serif Bastav fordításában

törökül is megjelent, s nem kis hatást gyakorolt a török őstörténetkutatásra. Tanulmánya végső formáját néhány évvel később nyerte el. Sajnos, ez gyakorlatilag teljesen ismeretlen maradt, pedig előzményeihez képest sok kérdésben új nézeteket tartalmazott. A *Probleme der türkischen Urzeit* az eredetileg a Kőrösi Csoma Sándor halálának 100. évfordulójára, tehát 1942-re tervezett kötetbe került. Ez a kötet azonban csak 1947-ben jelent meg a *Bibliotheca Orientalis Hungarica* ötödik köteteként, s már megjelenésekor bibliográfiai ritkaságnak számított. A külföldi tudományhoz alig jutott el. Németh gondosan számba vette a törökség

őshazájáról addig kialakult véleményeket. Ezek szerint a törökség ősi területeit Belső-Ázsiában vagy az Altaj vidékén, esetleg Kelet-Ázsiában kell keresni. Igazából persze Ramstedtrel szállt vitába, aki a törökség őshazáját (valójában az egységes altaji őshazát) Kelet-Ázsiába, a Hingán hegység vidékére tette. Ezután behatóan foglalkozott a török és a finnugor (ma urálit mondanánk) nyelvek egyezéseinek természetével, mivel a legősibb egyezések utalhatnak az ősi kapcsolatokra. Németh elkülönítette az uráli és altaji nyelvek közötti tipológiai egyezéseket. Ezek egy része másodlagos, de vannak közöttük olyanok, amelyek

az ősi alapnyelvekre mennek vissza, mint például az uráli magánhangzó-harmónia. Az a tény, hogy az uráli alapnyelvben és az ősi törökben is egyaránt megtalálható volt a magánhangzó-harmónia, vagy ősi rokonságot, vagy nagyon korai intenzív érintkezést feltételez. Hogy melyikről lehetett szó, azt egyéb egyezések figyelembevételével kell eldönteni. Németh úgy látta, hogy az uráli és a török nyelvek között néhány rag és képző is egyezik, s felhívta a figyelmet a mondatban, a nyelvtani szerkezetben mutatkozó egyezésekre. Végző soron azonban a szilárd talajt az egyeztetésekre az ősi szóegyezések nyújtják. Ezért vizsgálat

alá vette az uráli és török szóegyezéseket, és ezekből mintegy huszonhetet tartott elfogadhatónak. Azzal kapcsolatban, hogy végül is a török és az uráli nyelvek között ősi rokonság állt-e fent, kitérő választ adott. Sokat idézett megfogalmazása szerint „rokonságszerű ősi kapcsolat” megállapítására jogosítanak csak fel az adatok. A jelentős egyezések megállapítása után feltette a kérdést, hogyan áll az indoeurópai és a török nyelvek ősi egyezéseinek ügye. Feltűnő, hogy ilyen alig van, s az a néhány szórványos egyezés, amelyet találunk, sem tartozik ugyanahhoz az időbeli réteghez. Mivel az uráli és az indoeurópai nyelvek között igen

komoly mennyiségű egyezést kell számon tartani, ezt a sajátos helyzetet csak úgy lehet magyarázni, hogy a török és az indoeurópai nyelvek beszélői nem érintkeztek közvetlenül. Elhelyezkedésüket nagyjából úgy kell elképzelni, hogy az uráliak az indoeurópaiak és a törökök között helyezkedtek el.

Más a helyzet a mongol, a mandzsú-tunguz, s az esetleg idevont koreai és japán nyelvekkel. A török és a mongol között komoly egyezések vannak, amelyek az ősi időkbe nyúlnak vissza. Azt kell tehát feltételezni, hogy a formálódó törökség az uráli és a mongol népek között helyezkedett el. A mongol

népektől keletre éltek a mandzsutunguzok ősei, s még távolabb a koreaiak elődei. Mindezek alapján Németh egy Kelet-Európától Kelet-Ázsiáig nyúló nyelvi láncolatot feltételezett. Az egymáshoz közel álló tagok között nagyobb az egyezések száma, s nagyobb volt ez érintkezés intenzitása, a távolabbiak között mindkettő kisebb. Németh ezzel kifejezetten nyitva hagyta annak a kérdésnek a megválaszolását, hogy ezek a nyelvek egy még korábbi korszakban egy közös ősnyelvet beszéltek-e, vagy más-képpen kifejezve, ősi nyelvrokonságban voltak-e. E kérdéssel kapcsolatban, mint tudjuk, erősen szkeptikus volt, ezt tükrözte a „rokons-

ságszerű ősi kapcsolat” kifejezés is.

Németh nézetei élesen elváltak mind az uráli és altaji nyelvrokonság vallóinak, mind tagadóinak nézeteitől nemcsak abban, hogy másképpen látta a kronológiai kérdéseket és hogy a tudományos kutatás szempontjából a döntőnek a korai együttélést tartotta, hanem abban is, hogy nem az uráli és altaji, hanem az uráli és a török nyelvek viszonyát vizsgálta. Földrajzilag Németh a törökség őshazáját valahol az Irtis folyó táján, végeredményben Nyugat-Szibéria délebbi részein képzelte el. Itt ebben az őshazában érte a törökséget tochár és iráni hatás. Elképzelhető-

nek tartotta, hogy néhány távolabbi nyelvből is kerültek a török ősnyelvbe kultúrszavak, viszont nem mutatható ki ősi kínai hatás (az erre vonatkozó nézeteket határozottan elvetette), s ez is egy esetleges kelet-ázsiai őshaza ellen szól.

Ebben a nyugat-szibériai török őshazában élt a törökség a Krisztus születése előtti évezredben. A török nyelv már ekkor nem volt egységes, számos nyelvjárásra tagozódott, valószínű, hogy a jakut és a csuvas őse korán elkülönült. Innen indultak el a különböző török nyelvű csoportok vándorútjukra keletre, délre és délnyugatra.

Németh cikkének megjelenése óta hatalmas léptekkel haladt előre

elsősorban az uráli és az indoeurópai nyelvek ősi állapotának vizsgálata. Nemrégiben több részletes tanulmányban (1983, 1988a, 1988b, l. bibliográfia) vettem vizsgálat alá, hogy mennyire kell módosítanunk a Németh által formált képet. A végeredmény az, hogy bár a részleteken igen sok változtatni való van, a kép egésze ma is érvényes.

Míg a törökség őskora szinte kizárólag a nyelvészet eszközeivel volt Németh szerint megragadható (a régészet és az antropológia eredményeivel szemben igen nagy szkepszissel viseltetett), addig némileg más volt a helyzet a legkorábbi ismert török nyelvű népekkel

kapcsolatban. Tudjuk, hogy biztosan török nyelvet beszélő népek az V—VI. században tűnnek fel, s erről írásos források is tájékoztatnak. De egy jelentős nép (vagy népcsoport) hovatarozása már akkoriban is vitatott volt, nevezetesen Attila hunjaié. Mint ismeretes, Attila hunjai a IV. század közepén jelentek meg Európában. Történetükről, kultúrájukról számos írott forrás, régészeti emlék tudósít. Két vitatott kérdést azonban nem sikerült véglegesen eldönteni. Az egyik az volt, hogy az Európában megjelent hunok igazából honnan jöttek, azonosak voltak-e — s ha igen, milyen értelemben — a kínai forrásokban szereplő kelet-ázsiai hsziung-

nukkal, az úgynevezett „ázsiai hunokkal”, és hogy az európai hunok milyen nyelvet beszéltek. Ehhez csatlakozott egy harmadik, speciálisan magyar kérdés. Mi a közük a magyaroknak a hunokhoz, mennyire megbízhatók a magyar krónikák azon állításai, hogy a magyarok a hunok utódai.

Németh Gyulát természetesen régóta izgatta ez a kérdés, hiszen ha az európai hunok török nyelvet beszéltek, akkor sok mindent másként kell magyarázni a török, a kelet-európai és a magyar történelemben. Németh a kérdés négy kiváló szakértőjével, Ligeti Lajossal, Váczy Péterrel, Fettich Nán-

dorral és Eckhardt Sándorral együtt vállalkozott arra, hogy egy összefoglaló, a nagyközönség számára is érthető műben kísérelje meg a válszadást. Így született meg 1940-ben az *Attila és hunjai* című kötet, amelyet éppen nemrégiben (1986) jelentettek meg reprint kiadásban, Harmatta János előszavával. A kötet utóéletének van egy érdekes vonatkozása.

Az 1940-ben Magyarországon és magyarul megjelent könyv nemigen jutott el az európai tudomány vérkeringésébe, azonban számos magyar szerző hivatkozott rá idegen nyelven megjelent cikkeiben, és így, sokszor pontatlanul, másodkézből, de Nyugaton sem volt

ismeretlen Németh nézete. Németh úgy látta, hogy az európai hunok egy nem csuvasos típusú török nyelvet beszéltek. Mivel itt a megfogalmazás is lényeges, röviden idézem: „Mindezek alapján kimondhatjuk, hogy az európai hunok vezető része, de bizonyára a tulajdonképpeni hun nép is, török nyelvű volt, illetőleg egyszerűen török volt... Felvethetjük azt a kérdést is, hogy e nyelvmaradványok tanúsága szerint a törökségnek mely ágához tartoztak a hunok. Erre vonatkozólag bizonyos valószínűséggel csak annyit mondhatunk, hogy a *Dengizik* z hangjának tanúsága szerint eredetileg nem tartoztak a bolgár-törökséghez.”

(1940, 225.) Németh ezt a nézetét már jóval korábban is kifejtette, s így vált a magyarországi tudomány szerves részévé is.

Németh következtetéseit a ránk maradt hun személynevekre és három közszóra alapította. A három hunnak mondott közszóról azonban maga is kénytelen volt megállapítani, hogy egyikük sem török, legfeljebb törökök által is használt indoeurópai, illetve szláv szó. Attila fiának, Dengiziknek a nevéről Ligeti egy 1962-ben megjelentetett cikkében bizonyította be, hogy török egyeztetése egy elolvasáson alapul. Kuun Géza a *Codex Cumanicus* kiadásában oroszul olvasott el egy szót. Nem

sokkal jobb a helyzet a többi hun személynévvel sem. A kérdés körül azóta is szenvedélyes vita folyik. A kutatók egy része szerint a rendelkezésre álló névanyag mint névanyag mennyiségében sem alkalmas a kérdés eldöntésére, a kutatók egy másik része úgy látja, hogy a névanyag alapján megalapozott hipotézis felállítható. Abban azonban a nézetek megegyeznek, hogy az európai hun birodalomnak csak vékony vezető rétege volt igazi, keletről jött hun, a népesség többsége gót, más germán törzsek és szlávok soraiból került ki, akiket a keleti jövevények maguk alá gyűrtek egy évszázadnyi időre.

A kérdés addig nem is lesz végleg eldönthető, amíg az európai hunok nyelvéből valamilyen nagyobb emlék nem kerül elő. Ilyen reményeket fűztek azokhoz a feliratokhoz, amelyeket hosszú ideig „Attila kincsének” neveztek.

VITÁK A NAGYSZENTMIKLÓSI KINCS FELIRATAI KÖRÜL

A kincset 1799-ben találták meg egy falusi portán a kerítéshez készített alapok ásásánál. Kalandos körülmények között került Bécsbe, ahol ma a Kunsthistorisches Museumban őrzik. 23 aranyedényből áll, amelyeken különböző feliratok vannak. Van két darabon egy azonos szövegű görög írásos görög nyelvű felirat, van az egyik edényen egy görög betűs felirat nem görög nyelvű szöveggel és számos más darabon található karcolt vagy poncolt rövid feliratok egy ismeretlen írással. Már a

kincs megtalálása utáni évben elkezdődtek a feliratok megfejtései, s különféle javaslatok születtek. Nem sokkal azután, hogy 1893-ban V. Thomsen megfejtette a keleti türk feliratokat, illetve a keleti türk ún. rovásírást, a régész Nagy Géza felvetette, hogy a székely rovásírás betűi és a nagyszentmiklósi feliratok írása is ehhez közel állhattak. (Erre Nagy egyébként már a megfejtés előtt is gondolt.) A székely rovásírásra és a nagyszentmiklósi feliratokra egy sor dilettáns vetette rá magát. Székely rovásírással krónikákat hamisítottak, a nagyszentmiklósi feliratokat meg magyarul olvasták el. A székely rovásírás körüli zűrzavarnak

ideiglenesen Sebestyén Géza vetett véget, aki egy 1909-ben írott cikkében, illetve egy 1915-ben kiadott monográfiában tisztázta, hogy melyek a székely rovásírás hiteles emlékei, melyek a hamisítványok. Az Ethnographia című folyóirat hasábjain 1915-ben Mészáros Gyula arra tett kísérletet, hogy a nagyszentmiklósi feliratokat törökből fejtsse meg. Erre a kísérletre még ugyanabban az évben Németh szokatlanul élesen reagált. Már az előző évben bírálta Mészáros egy másik művét, s ott is, itt is arra mutat rá, tegyük hozzá, joggal, hogy Mészárosnak hiányzanak a turkológiai ismeretei. Mészáros törökül jól tudó autodidakta volt, akinek csu-

vas gyűjtését ma is számon tartja a tudomány, azonban nem ismerte a török nyelvek történetét, a tudományos irodalmat és a forrásokat, s így modern és régi alakok rendszertelenül keveredtek nála. Egykét konkrét hiba bemutatása után Németh így írt: „Ha jók a Mészáros olvasatai, akkor ezeket a feliratokat csak valamely modern török nyelvész hamisíthatta. Ilyeneket botlik az, a ki szótárakból, megfelelő ismeretek nélkül dolgozik.” (1915, 217.) A szavak súlyosak, és a válasz nem is maradt el. Németh 1916-ban Sebestyénnek a székely rovásírásról írott könyvéről közöl bírálatot, melyben ugyancsak nem kíméli a Nemzeti Mú-

zeum akkori főigazgatójának művében található szakszerűtlen és homályos részeket. Erre azután Sebestyén válaszolt. A vitába ezután mások is bekapcsolódtak, bár a szerkesztőségek többször jelezték, szívesen lezárnák a nem mindig épületes hangnemben folytatott vitát. Ha a vita stílusától eltekintünk, akkor azt kell mondani, hogy — mai ismereteink szerint is — Némethnek szinte minden kérdésben igaza volt. Németh azonban nagyon hamar érezte, hogy a nagyszentmiklósi feliratok Mészáros, Supka Géza és mások által javasolt „megfejtéseinek” igazi cáfolata egy jó megfejtés lenne. Hogy ez nem volt teljesen lehetet-

len, arra a példát éppen az a Vilhelm Thomsen adta meg, aki a keleti türk rovásírást megfejtette. Thomsen 1917-ben egy cikket szentelt a görög írásos, de nem görög nyelvű, ún. Bujla-feliratnak, és azt törökből magyarázta meg. Thomsen ebben a cikkben éles kritikát gyakorolt a korábbi megfejtések felett, és ez a kritika lényegében egybeesett Némethével. A vitathatatlan tekintélyű Thomsen megszólalása után az addig elszigetelten hadakozó Németh helyzete lényegesen megerősödött. Németh előtt most már csak egy feladat maradt. A nem görög betűs feliratok helyes olvasatának bemutatása. Németh egész életében nem

tudott ettől a feladattól szabadulni. A feliratok első, nagyobb szabású kiadásával 1932-re készült el, egyszerre magyarul és németül is kiadta olvasatait, a függelékben a székely rovásírás ismertetésével. A feliratokkal utoljára 1971-ben foglalkozott, úgy hogy a közbülső negyven évben is több ízben visszatért e témához.

Németh Gyula a nagyszentmiklósi kincs feliratainak megfejtésében abból indult ki, hogy a betűk alakjainak, formájának hasonlítóztatása nem hozhat eredményt. A feliratokat a keresztretjvény-fejtéshez hasonló módszerrel kell szóra bírni. Szerinte az edényeken lévő rövid feliratok egyike-másika minden

valószínűséggel az edény nevét rejti, ugyanis a keleti törököknél több tárgyat találtak, amelyen a tárgy neve volt olvasható. Azt is feltette, hogy a görög betűs felíraton előforduló nevek a rovásírásos feliratokban is megtalálhatók. Ilyen módszerrel adta meg a feliratok olvasatait. Legfontosabb eredménye az volt, hogy a feliratok törökül vannak, még hozzá egy kipcsak típusú török nyelven, a besenyőkén. A kincs tehát egy besenyő fejedelmi kincs, besenyő-török nyelvű feliratokkal.

Míg a század elején Németh jogos kritikája arra mutatott rá, hogy a nagyszentmiklósi kincs feliratainak megfejtése nem sikerülhet

megfelelő módszer és turkológiai ismeretek nélkül, addig a harmincas évek után, vagyis 1932-ben, publikációját követően a helyzet megváltozott. Németh módszerességét és szakmai illetékességét senki nem vonta kétségbe. A megfejtésről kialakult, s a mai napig tartó vita résztvevői azonban többségükben szkeptikusak maradtak. 1971-es cikkében Németh számba vette az addigi vita főbb elemeit, s ezt azzal zárta, hogy nem tud azokkal vitatkozni, akik nem „hiszik el” megfejtéseit. Maga is érezte azonban, hogy megfejtései újabb megerősítést igényelnek. Ezeket a Kelet-Európában előkerült ún. rovasírásos emlékektől várta, ame-

lyeket szovjet turkológusok kezdtek publikálni. 1971-es cikkében ezekről is egy jó áttekintést adott. Érdekes a cikk utolsó sora. „Úgy gondolom, nem vagyunk messze a kazár írás megfejtésétől.” A kelet-európai rovott írásokat Németh ezek szerint két részre osztotta, a közvetlenül a besenyőktől származó, s a kazár írásokra. Meg kell azonban jegyezni, hogy Németh a kazár nyelvet, Gombocz nyomán z-töröknek tartotta, tehát nem csuvasos típusúnak, nem bolgár-töröknek. Ugyanakkor figyelemre méltó Németh óvatossága („nem tudjuk ezeket a feliratokat olvasni” — írja), hiszen ekkor a kelet-európai rovott feliratok több „ol-

vasata” látott már napvilágot. Ezekkel szemben maga is szkeptikus maradt.

Németh Gyula megfejtéseinek végleges megítélésére még várunk kell. Fontos szerepet fog ebben játszani az 1983-ban megtalált szarvasi felirat. Ennek a feliratnak sincs még „végleges” megfejtése, abban azonban minden szakember megegyezik, hogy ábécéje lényegében azonos a nagyszentmiklósi feliratéval. Abban is egyetértés van a szakemberek között, hogy a szarvasi felirat datálható, s nagyjából a VIII. század második felére. A nagyszentmiklósi kincslelet feliratainak datálásához eddig mindössze annyi kiinduló-

pont volt, hogy a kincsen a kereszténység szimbólumai is megtalálhatók voltak. Ez azonban természetesen a feliratok szempontjából csak annyit jelentett, hogy azok a keresztény szimbólumok megjelenése után kerülhettek a kincsre. S bár egyes tudósok a kincs feliratait a honfoglaláskor utánra teszik, a szarvasi párhuzam alapján a nagyszentmiklósi kincset is a késő avar korba kell datálnunk. Bármilyen is lesz a tudomány ítélete Németh nagyszentmiklósi megfigyeléseiről, a megközelítés és a módszer helyessége akkor sem fog megkérdőjeleződni, ha az olvasatok lényeges módosításra szorulnak. A feliratok pedig minden-

képpen a török nyelvek törté-
tének a híres orhoni feliratoké-
val közel egyidejű egyedülálló
emlékei.

A HONFOGLALÓ MAGYARSÁG KIALAKULÁSA

Németh életművének középpontjában *A honfoglaló magyarság kialakulása* áll. Ezt tartotta legfontosabb művének, ez bizonyult a legnagyobb hatásúnak. Hosszabb előkészítő munka és számos előtanulmány után 1930-ban látott napvilágot, de már a negyvenes években nekifogott, hogy előbb egy „kissé átdolgozott” német kiadást készítsen elő, majd egy gyökeresen átdolgozott második kiadást. Egyik sem készült el, a másodikra még vissza fogunk térni. De fontos tudni, hogy ez az 1930-ban megjelent

munka is tulajdonképpen egy, ma úgy mondanánk, *kutatási jelentés*.

Németh a következőkből indult ki: „A magyarság a középeurópai műveltségi körhöz való kapcsolódása előtt körülbelül ezer évig török népekkel élt együtt. Ez együttélés története, körülményei nincsenek megírva történeti forrásokban, de képet alkothatunk magunknak róla a török népekre vonatkozó történeti feljegyzések, néprajzi leírások és nyelvmaradványok — közösen fennmaradt nevek — magyarázata alapján. A legfontosabb probléma ez: milyen szerepük volt az ősi finnugor elem mellett a törököknek a honfoglaló magyarság kialakulásában? Erre

vonatkozóan felvilágosít bennünket a török népek alakulási törvényeinek ismerete s az alakulásokat, a kapcsolatokat mutató közös nevek megállapítása” (1930, 1.). Németh könyvének első, mintegy nyolcvan oldalnyi fejezete a török népalakulatok, vagyis a török nemzetségek, törzsek, törzsszövetségek szervezetéről és nevükről szól. Erre azért van szükség, mert forrásainkban elsősorban nép- és törzsnevek maradtak fent, s ezek magyarázata igen kényes nyelvészeti feladatot jelent. Míg a közszavak esetében a hangalak és a jelentés együttes vizsgálata biztos tudományos támpontot kínál, addig a tulajdonnevek esetében álta-

lában nem ismerjük a jelentést. Ezért a *névadási szokások és a névadási rendszer* ismerete óvhat meg leginkább a tévedésektől. Németh Gyula itt a magyar nyelvtudománynak elsősorban Melich Jánostól kidolgozott módszertanát ötvözte az egyetemes névtan és a turkológia speciális ismereteivel. Megkísérelte megállapítani, hogy milyen típusai vannak a török népalakulatok névadásának. Szükség volt erre azért is, mert az így megfejtett török népnevek mondanak a legtöbbet a magyarsággal együtt élt törökségről, de azért is, mert a magyar törzsnevek névtani szempontból (nyelvi eredetüktől függetlenül is) nyilván ugyanazokat a név-

adási szabályokat követték, mint amelyeket a törökök. Németh a régi török népekre vonatkozó történeti forrásoktól kezdve a néprajzi leírásokon át az alapos nyelvészeti elemzésekig minden eszközt felhasznált arra, hogy behatoljon a török névadási szokások homályába. Végül is egy névadási és névátviteli, névhasználati tipológiát vázolt fel, valójában egy gazdag, bizonyos szempontok szerint többé-kevésbé rendezett példatárat, amelyre azután tulajdonképpen mondanivalóját építhette.

Ezután Kelet-Európa török népeinek történetét tekintette át a hunoktól a magyarokig. A középpontba a bolgár-törököket állította, mégpedig azért, mert a magyar

nyelvnek csuvasos típusú török jövevényszavai voltak, ezt a csuvasos típusú török nyelvet pedig Gombocz Zoltán nézete szerint a bolgár-törökök beszélték. Németh ismertette a csuvas nyelv, majd a volgai bolgárok (pontosabban sírfelirataik egyik típusának) nyelvét, ennek sajátosságait. Ismét állást foglalt az altajisztika nagy vita-kérdésében, hogy tudniillik azokban az esetekben, amikor a köz-török *z* hanggal szemben a csuvasban (és a magyar nyelv török jövevényszavaiban meg a mongolban) *r* hangot találunk, melyik az eredeti, az őszibb. Szemben Ramstedt-tel és lassan ekkor túlsúlyba kerülő iskolájával, fenntartotta korábbi

nézetét, mely szerint a *z* az eredeti hang. Ennek egyébként a magyar nyelv török jövevényszavai s a magyar őstörténet szempontjából alapvető jelentősége volt. Ha ugyanis az *ökür* és *öküz* alakok közül az eredeti, mint Ramstedt vallotta, az *ökür* volt, akkor azt a magyar nyelv bármikor és bármely török nyelvből átvehette mielőtt az *öküz-zé* vált, ezután már csak a csuvas őséből. Viszont ha az eredeti *öküz* volt, amely csak a csuvasban lett *ökür*, akkor a magyar csak és kizárólag a csuvas őseitől kölcsönözhetette. Németh ezután összefoglalta azt, amit a bolgár-törökökről, illetve az ogur törzsekről ekkor a tudomány tudott.

Megjegyzendő, hogy ugyanebben az évben jelent meg Moravcsik Gyula *Az onogurok történetéhez* című munkája, amely még csak Németh előtanulmányait, 1929-ig megjelent cikkeit idézi. Ugyanakkor Németh nem kis mértékben épített Moravcsik bizantinológiai kutatásaira, nagyon valószínű, hogy Moravcsiknak a Magyar Nyelv 1930-as évfolyamában közlésre került cikkét már kéziratban ismerhette. (A megjelent cikket könyvében jegyzetben már idézi.) Kettejük kutatási eredményei szépen csengtek egybe, s mind a mai napig a kutatások alapját képezik.

A *bulgár* népnév Németh szerint „keverék” jelentésű volt, ami azzal

magyarázható, hogy Attila halála (453) után a Pannóniából a Kaukázus északi vidékére visszahúzódó hunok és a 465 körül keletről előretörő ogurok keveredtek. A bulgárok így váltak csuvasos típusú r-török nyelvet beszélő néppé, ugyanakkor így őrizték meg Attila emlékét, amelyet majd a magyarokhoz is közvetítenek. Németh ezután elmondja: az onogurok, a szabírok, a türkök alkották azt a történeti keretet, amelyben a magyarság a honfoglalás előtt élt. A fejezet végén visszakanyarodik a hunokhoz, s kifejti a hunok nyelvről véleményét, amelyet fentebb már ismertettem. A magyar—török érintkezés legfontosabb emlékei-

nek azokat a neveket tartja, amelyekkel a magyarokat a források nevezik. Ezek az onogur (ebből lett az Ungar, a Hungarus), a szabír (Bíborbanszületett Konstantin-nál a magyarok egyik neve szavartoi aszfaloi) és a türk (számos görög és arab forrásban így nevezik a magyarokat).

A mű negyedik nagy fejezete a magyar törzsrendszert tárgyalja. Ismerteti a honfoglaláskori törzsneveket tartalmazó forrásokat, és javaslatot tesz a magyar törzsnevek etimológiájára. Ezek a következők: *Kabar* 'felkelő, lázadó', *Nyék* finnugor: 'vadaskert, sövénnel, árokkal bekerített hely, határvédő', *Megyér*: *mansi* 'a magyarok, vogu-

lok, osztjások ősi közös neve' és török *eri* 'ember (birtokos személyraggal)' ebből *magyer*, majd kétféle hasonulással *megyer* és *magyar*, *Kürt* 'hótorlasz', *Gyarmat* 'fáradhatatlan', *Tarján* 'alkirály', *Jenő* 'bizalmas, miniszter', *Kér* 'óriás', *Keszi* 'darab, töredék'.

Németh szerint a magyar törzrendszer a következőképpen alakult ki:

Kabar

Nyék védőtörzsek

Megyer (magyar) vezértörzs

Kürtgyarmat (összevont két törzs)

Tarján	}	két méltóságnév
Jenő		régebben a magyarokhoz csatlakozott törzsek

Kér	}	az előbbi négy után
Keszi		csatlakozott törzsek

Egy további fejezetben azt fejtegette, hogy a magyarság finnugor nyelvet beszélt, de jól ismerte a törököt is. Finnugor nyelvűségéről egyebek között honfoglalás előtti, illetve honfoglalás kori finnugor eredetű neveink, a török neveken található magyar képzők is tanúszkodnak. Szó sem lehet egy török uralkodó és egy alacsonyabb sorban lévő finnugor rétegről. Noha a törökök szervezték meg a ma-

gyarokat, s voltak török uralkodók, továbbá a magyarok nagyobb számú török népelemet olvasztottak magukba, ezeket a török elemeket a finnugor eredetű magyarság sajátos módon teljesen asszimilálta. A könyv utolsó fejezete a Keleten maradt magyarságot, a Julianus által megtalált magyarok kérdését és a baskír-magyar azonosságot tárgyalja. Ez utóbbival kapcsolatban az a nézete, hogy a baskírok eltörökösödött magyarok.

Milyen is volt Németh Gyula magyar őstörténete? Ezt azért is érdemes itt röviden ismertetni, mert később megváltoztatta nézeteit. Gombocz 1912-ben megjelent nagyhatású könyvében szembeszállt

a korábbi őstörténeti közfelfogással, amely szerint a magyarság és a törökök a kazár birodalomban érintkeztek. Gombocz úgy látta, hogy a magyar—török nyelvi kapcsolatok a bolgár-törökséggel való hosszú érintkezésre utalnak. Ez az érintkezés, Gombocz szerint, a Volga—Káma vidékén kezdődött a VII. század után, miután a bolgárok felköltöztek délről. 1921-ben Gombocz súlyos érvek mérlegelése után megváltoztatta véleményét, s úgy gondolta, hogy a bolgár-török—magyar érintkezések már korábban, esetleg már az V. században, és délen, a Kaukázus előterében kezdődtek. Németh 1930-ban lényegében Gombocz

második véleményéhez csatlakozott. A magyarok őshazája a Káma és a Belaja környékén lehetett. Innen keletre húzódtak, az Urál déli vonulataihoz, és Nyugat-Szibériába. Itt kezdődött a bolgár-török hatás a Krisztus utáni első századokban, „de az sem lehetetlen, hogy csak az V. század felé kezdődött” (1930, 126.). Bolgárokkal vándoroltak együtt. Útvo-
naluk érintette az Azovi-tavat, a Kubán folyó vidékét, s elérték a Kercs-félszigetet. 830 körül a Fekete-tenger partvidékén vándoroltak a Don és a Dnyeper folyón át Levédiába, ahol egészen 889-ig tartózkodtak.

Sok részletben gazdagítva, ki-

sebb, a lényegét nem érintő módosításokkal ezt a koncepciót követte a Ligeti Lajos által szerkesztett és 1943-ban kiadott *A magyarság őstörténete* című munka. Németh Gyula magyar őstörténeti koncepciója egy korszak meghatározó művévé vált. Mint később látni fogjuk, ő maga sok vonatkozásban megváltoztatta véleményét.

KUNOK ÉS JÁSZOK

1968-ban a Szolnok Megyei Néplap május 19-i számában interjút közöltek Németh Gyulával. Karcagra, szülővárosára kerítve a szót, ezt mondta: „Karcag, igen, Karcag az én szülővárosom. A jó kunok! Ők indítottak. Írtam is valamit a besenyők és a kunok nyelvének egymáshoz való viszonyáról.” (Az interjút Tiszai Lajos készítette.) Némethet valójában mindig is foglalkoztatta a kunok nyelve és története. Már 1914-ben Mészárosnak a magyarországi kun nyelvemlékekről írott bírálatában felvetett

számos kérdést. Alapvető cikke azonban 1921-ben jelent meg *Török jövevényszavaink középső rétege* címmel, s ez a mai napig érvényes felosztását adta a magyar nyelv török elemeinek. Míg a honfoglalás előtti jövevényszavaink zöme csuvasos típusú, s a hódoltság korabeli oszmán-török jövevényszavaink is többé-kevésbé jól elkülönülnek, a két réteg között van egy harmadik, a középső, amelyet Németh a besenyőkhöz és kunokhoz kötött. Az általa e cikkben megadott kritériumok közül nem mindegyik állta ki az idő és a későbbi kutatások próbáját. Némelyikét maga is módosította. Mégis jelentős és maradandó ered-

ményeket hozott mindenekelőtt a besenyő nyelv vizsgálata. Igaz, a besenyők nyelvéből sem maradtak fent írott nyelvemlékek, de Németh faggatóra vette a besenyő törzsneveket, úgy ahogy azok Bíborbanszületett Konstantinnál fennmaradtak. Már 1922-ben német és magyar nyelven jelentetett meg egy tanulmányt róluk, később is visszatért a besenyő törzsnevekhez. 1931-ben *Árpád-kori törökeinkről* értekezve már arra tett kísérletet, hogy a honfoglalás utáni, de a hódoltság kora előtti török—magyar nyelvi érintkezéseken belül elkülönítse az úz, a besenyő és a kun csoportot. Úgy látta, hogy a besenyők (akiknek a nagyszent-

miklósi kincs feliratait is tulajdonította) és a kunok nyelvileg igen közel álltak egymáshoz („a besenyők és a kunok a törökségnek egyazon ágához tartoztak, bár nyelvjárásuk között némi különbség volt” 1931, 181.). Kutatásaihoz igyekezett felhasználni a magyarországi kunok történetében előforduló kun személyneveket és azokat a helyneveket, amelyek szerinte kun vagy besenyő eredetűek. Így kunból magyarázta szülővárosának, Karcagnak, továbbá Debrecennek a nevét, mindkét esetben rámutatva arra, hogy e helynevek személynevekből keletkeztek. Ezért azután különösen fontosnak tartotta a kun személy-

nevek magyarázatát. Számos ilyen személynevet magyarázott tanulmányában, s nem kis szerepe volt abban, hogy Rásonyi Nagy László figyelme a török, és ezen belül a kun személynevek felé fordult. De tudatában volt annak, hogy az anyag szűkössége és a háttér homálya nehezíti a vizsgálódást. Mivel a kun és a besenyő nyelv a török nyelvek kipcsak ágához tartozott, alaposan tanulmányozta a kipcsak nyelvek emlékeit. Ezek közül egy nyelvemlékhez a magyar kutatásnak különösen közeli kapcsolata volt és ez a hírneves *Codex Cumanicus*, amelyet korábban, tévesen, *Petrarca Codex*nek is neveztek. Ezt a XIV. század első felében írt,

több részből álló kódexet Kuun Géza adta ki először teljesen, kommentárokkal, 1880-ban. Igaz, latin nyelven. A kódex kutatásában jelentős érdemei vannak Németh tanítványainak, Györffy Györgynek és Ligeti Lajosnak. A középkori kipcak nyelvek e legjelentősebb emlékének ma a legjobb szakértője Vladimir Drimba, aki turkológiai látókörének kiszélesítését ugyancsak Némethnek köszönhetete. Németh maga több ízben foglalkozott a kun kódexszel. Így már 1913-ban, Kuun s két jeles turkológus, Radloff és Bang után megkísérelte a kódex találós kérdéseinek újratárgyalását. S ezt összekötötte azzal, hogy ha röviden is,

de megvizsgálja az eredeti kéziratot, amelyet Velencében a Marciana Könyvtárban őriznek. 1930-ban Sz. Malov tanulmánya kapcsán újra visszatért a kódex találós kérdéseihez, abban a jogos meggyőződésben, hogy a török szövegek helyes fordítása az egyetlen lehetséges alapja a kódex nyelvészeti feldolgozásának. Sürgetett egy új tudományos kiadást, amihez jó alapot nyújtott a kódex facsimile kiadása 1936-ban, majd Grønbech kiadása 1942-ben. Természetesen a kun kutatások fontos része a kunok eredetének vizsgálata. Ennek szentelt egy jelentős cikket, amely előbb németül jelent meg 1941-ben (a kötetben az 1940.

év áll, azonban a cikk alapjául szolgáló előadás 1941 márciusában hangzott el az Akadémián s a Kőrösi Csoma Archívum ezt tartalmazó füzeté is 1941-ben jelent meg), majd magyarul 1942-ben.

Igazából kun- és besenyőkutata-sainak köszönhette Németh, hogy kezébe kapott egy szenzációs leletet, egy XV. század végéről vagy a XVI. század elejéről származó jász szójegyzéket. Fekete Nagy Antal, aki ezt egy oklevél hátán megtalálta, abban a hiszemben adta oda Németh Gyulának, hogy egy besenyő szólistával ajándékozza meg barátját. Németh azonban hamar rájött, hogy a magyarországi jászok eddig egyetlen nyelv-

emlékéről van szó. Közismert, hogy a jászok egy iráni nyelvet beszéltek, amely a mai oszétchez állt viszonylag közel, és az egykori alánok egyik ágának nyelve volt. A közfelfogás szerint a jászok a kunokkal egy időben, de egy részük tőlük talán függetlenül költözött be az országba. Ettől az időtől kezdve biztosan nem érintkeztek a többi jászokkal, egyik részük Moldáviában (Jászváros, Jasi) tűnt el az önálló népek sorából, más részük a mai napig él a Kaukázus előterében. Még általános nyelvészeti szempontból is érdekes, hogy egy ilyen kis nyelvsziget, mint a dunántúli jászok (a mai Piliscsév és Piliscsaba között), el-

szigetelve a jászszági nagyobb csoportoktól is, hogyan tarthatta meg a nyelvét, miként került a környező nyelvek hatása alá, s hogyan szűnt meg. Nem érdektelen az sem, hogy ebben a jász szójegyzékben van néhány török szó is (mint ahogy szláv és magyar szavak is belekerültek). A szójegyzék német kiadása — a berlini Akadémia gondozásában — nagy nemzetközi visszhangot keltett. Németh megfelelő történeti és településtörténeti háttér felvázolásával is segítette a későbbi kutatást. Németh nem volt iranista, s a megfejtéshez és magyarázathoz igénybe vette kollégái segítségét, így Harmatta János és Telegdi Zsigmond megjegyzé-

seit. Valójában áttételesen a kun nyelv helyzete érdekelte itt is, hiszen a kunok helyzete legfeljebb annyiban különbözött a jászokétól, hogy a kunok létszáma nagyobb lehetett. Más a helyzet a nyelvvel. Egy iráni nyelv, amely előbb török, majd magyar hatás alá került, másképpen alakult át, mint egy olyan török nyelv, amelynek számos szerkezeti sajátossága hasonló volt, vagy közel állt a magyaréhoz.

A TÖRÖK HÓDOLTSÁG NYELVE ÉS NYELVJÁRÁSAI

Amíg a kunok története a dél-oroszországi sztyeppéhez kötődött, s a mongolok elől menekülve csatlakoztak a magyarsághoz, mintegy azok védelmét kérve, majd a mongolok eltávozása után a magyarságot erősítették a nagy vérveszteség után és védelmet ígértek egy újabb támadás esetére, addig az oszmánok történetében is fordulat állt be a mongol korban. Az oszmán-törökök ősei Kisásziában 1243 körül igyekeztek újjászervezni törzseiket. Ez igazából csak Oszmánnak (1281 — 1326) sikerült, innen etörök

csoport neve. Már a XIV. század közepén megvetik lábukat a Balkán-félszigeten, 1389-ben a rigómezei csatában aratják első jelentős győzelmüket a balkáni szláv fejedelmek ellen, s a Duna vonaláig nyomulnak előre. Konstantinápoly csak 1453-ban esik el, s bár 1456-ban Hunyadi János Nándorfehérvárnál győzelmet arat az előrenyomuló törökök felett, a Balkán török uralom alá kerül, s Mohácsnál megpecsételődik Magyarország sorsa is.

Németh Gyulát természetszerűleg érdekelte a hódító oszmán-törökök nyelve. Már legelső könyvei, a híres *Sammlung Göschenben* megjelent *Nyelvtana, Olvasóköny-*

ve, *Gyakorló könyve és Társalgási zsebkönyve* is felfogható a török nyelv rendszeres feldolgozásának első lépéseként is. De tisztában volt azzal, hogy a magyar turkológiának elsősorban a Magyarországon beszélt török nyelv kérdéseiben kell állást foglalnia. Ehhez vannak meg leginkább a forrásai, s a magyar nyelv és kultúra szempontjából is ez a legfontosabb. Azzal is tisztában volt, hogy a Magyarországon beszélt török nyelvet nem lehet magyar perspektívából, a turkológiai háttérrel való összevetés nélkül megérteni. A XVI–XVII. században, s később is, a török nyelv számos nyelvjárásra oszlott, s nagy volt a különbség

az írott, az irodalmi, valamint a beszélt nyelv között. Ezért minde-
nekelőtt megkísérelt rendet csinál-
ni a török nyelvjárások területén.

Ehhez természetesen az addigi kísérletek, kutatások alapos ismeretén túl eredeti anyagra is szüksége volt. Németh már 1911-ben járt Bulgáriában. Igazából azonban 1926-tól kezdett rendszeresen Bulgáriába járni török nyelvi ismeretszerzés céljából. 1931-től nyaralását kötötte össze a nyelvi gyűjtéssel, mindenekelőtt Vidinben, Bulgária legészaknyugatibb csücskében, a Duna partján. 1938-ig minden nyarát itt töltötte. A vidini anyagot csak 1965-ben adta ki egy nagyobb monográfiában, Hasan Eren hat-

hatós közreműködésével. Hasan Eren Vidinben született, s középiskolái elvégzése után Budapestre jött, és az Eötvös-kollégium tagjaként végezte el az egyetemet. Így mint adatközlő is mindig Németh segítségére lehetett. Hasan Eren 1945-ig Budapesten élt, megszerzte az egyetemi magántanári címet és rangot, s Németh egyik legkiválóbb tanítványává vált, majd rövid ideig a szegedi egyetemen tanított. Bár a monográfia csak 1965-ben jelent meg, számos rész tanulmány korábban is eljutott az olvasókhoz.

A II. világháború után Németh több kísérletet is tett, hogy nyelvészeti terepmunkáját folytathassa.

Erre csak 1953 után nyílt lehetőség. Ennek az évnek márciusában a Bolgár Akadémián egy előadást tartott a balkáni török nyelvjárások osztályozásáról, s ennek eredményeképpen meg tudta győzni szófiai kollégáit a terepmunka fontosságáról. 1954 őszén hat hetet töltött Bulgária különféle töröklakta helységeiben, majd 1955-ben egy újabb teljes hónapig dolgozott törökök által lakott terepen, hogy ellenőrizze koncepcióját. E két utóbbi útjára magával vitte a turkológiát ekkor végző Hazai Györgyöt is. Gyűjtéseiben bolgár turkológusok is közreműködtek. E kutatásait egy nagyobb tanulmányban foglalta össze, amely magyarul

is, németül is megjelent, ez utóbbi Szófiában. Kutatásainak eredménye kettős. Egyfelől a Balkán török nyelvjárásait két nagy csoportra osztotta, másfelől felvetette, hogy e mögött a kettősség mögött esetleg település-, illetve telepítéstörténeti háttér mutatható ki. Világosan látta ugyanakkor, hogy „Naiv dolog volna ezt a nyelvtörténeti folyamatot úgy elképzelni, hogy egy északkelet-kisázsiai nyelvjárás egyszerűen áttevődött Nyugat-Ruméliába” (1956, 53). Külön vizsgálta a művelt rétegek nyelvének és a népnyelvnek a különböző terjedési formáit és mechanizmusait.

Németh persze tudta, hogy a Balkán nem korlátozódik Bulgá-

riára, de Jugoszláviában és Albániában ekkor nem volt lehetőség tudományos kutatásokra. Amint ez megnyílt, utazott. 1956-ban Albániában járt, s az ott gyűjtött török nyelvészeti anyagon ellenőrizte azon feltételezéseit, amelyeket a balkáni török nyelvjárások rendszeréről, földrajzi elterjedéséről 1956-ban megjelent művében írt. Hamarosan sor került arra is, hogy Jugoszláviában kutasson. 1966-ban Szarajevo környékén és Montenegróban járt. Ennek speciális oka volt. Szarajevo ugyanis a történelemből ismert híres Bosznia székhelye, Németh pedig úgy vélte, a bosnyákoknak jelentős szerepük volt a magyarországi hódolt-

ság fenntartásában, az itt beszélt nyelv valójában egy „bosnyák nyelvjárás”.

A kérdés azért is érdemel különleges figyelmet, mert a bosnyákok eredetüket tekintve nem törökök. Olyan délszlávok, többségükben szerbek, illetve montenegrói délszláv nyelvjárást beszélők, akik áttértek a muzulmán hitre, és második nyelvként használták az oszmán-török birodalom nyelvét. Bizonyos értelemben a török ezeknek a muzulmánoknak második, mintegy kiegészítő nyelve volt. De hiba lenne azt feltételezni, hanghangsúlyozta Németh (1970, 115.), hogy ez egy szegényes, primitív nyelv lett volna. S ami még ennél

is fontosabb, Németh szerint a bosnyákok által használt török nyelvnek kifejezett sajátosságai voltak, amelyek alapján meg lehetett különböztetni ezt a nyelvjárást a többtől. Ennek a sajátos képződménynek a problémáival Németh akkor szembesült, amikor feldolgozta Illésházy Miklós 1668-as török—latin kéziratot szótárát.

Illésházy liptói és trencsényi főispán, majd 1717-től kancellár volt Bécsben. A Németh által feldolgozott munka természetesen nem Illésházytól származik, Illésházy 15 éves volt, amikor a most az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött példány elkészült. Németh úgy

gondolta, hogy talán ő lehetett a megrendelő. Mindenesetre a kézirat Illésházy tulajdonában volt, s az ő neve alatt vált ismertté. A török nyelvet latin betűs átírásban közlő Illésházy-kézirat Németh szerint azt a boszniai török nyelvjárást tükrözte, amelyet a hódolt-ság idején a Magyarországon élők többsége beszélt. Az Illésházy-kézirat feldolgozásával Németh nemcsak a magyarországi török nyelv kutatásának egy fontos forrását tárta fel, hanem egy olyan nyelvemléktípust dolgozott fel, amely az oszmán-török nyelvtörténeti kutatások egyik sajátos ágának kutatási tárgya. Az oszmán-törökök nyelvét már a legkorábbi idő-

től kezdve rögzítették, de arab betűs feljegyzésekben. Hamarosan kialakult egy erősen perzsa hatás alatt álló arab betűs török írott nyelv, amely egyre távolabb került a beszélt nyelvtől. De néhány vonását azért sem lehetett megismerni, mert az arab betűs írás több vonatkozásban nem egyértelmű. Az ilyen kérdéseknek az eldöntésében igen nagy szerepet játszottak a nem arab betűvel írott török nyelvemlékek. Természetesen ezek az írások sem problémamentesek, és pontosságuk több vonatkozásban is kívánnivalót hagy maga után. Mégis együttes felhasználásuk éppen azáltal, hogy sok esetben kölcsönösen korrigálhatják vagy

kiegészíthetik egymást, különleges előnyökkel jár. Németh több ilyen szöveggel foglalkozott, így Illésházy mellett például Bartholomeus Georgievits horvát származású szerző munkájával. Georgievits Mohácsnál fogságba esett, és tíz évig élt Törökországban. 1541-ben Nagyváradon egy mohamedán teológussal vallási disputát folytatott.

Németh a Georgievits feljegyzésében fennmaradt török anyag vizsgálata alapján arra a következtetésre jutott, hogy ez is azt a boszniai nyelvjárást tükrözi, mint az Illésházy-féle szöveg, lényegében a nyugati nyelvjárást, csak több mint száz évvel régebbi.

Az ilyen típusú szövegek a beszélt nyelvhez igen közel álló nyelv változatot tükröztek, ezért különösen alkalmasak voltak a nyelvtörténeti vizsgálatokra.

Németh a *Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve* számára egy kötetben tervezte kiadni és magyarázni a magyar nyelv oszmán-török elemeit. E munkát már 1930-ban említi egy könyvismertetésében, amelyben azt írta, hogy mintegy 6-800 jövevényszót tárgyal, amelyből a mai magyar nyelvben alig 40 maradt meg. Ez a műve sohasem jelent meg, a munkát tanítványa, Kakuk Zsuzsa végezte el. A hódoltság kora magyarországi

török nyelvének ismeretéhez egy
más jellegű, de szintén igen fontos
forrást jelentett az irodalom és a
folklór.

A TÖRÖK IRODALOM
ÉS FOLKLÓR

*Török szép versekből
szerelmese felől
csak nem régen fordítá,
igérül ígére
nem szinte lehete,
de hértelen jobbítá,
régí szörnyű kárán,
így vészett, bánkódván,*

Júliának ajánlá — írta Balassa Bálint. A magyar irodalomtudomány régóta tudta, hogy Balassa török verseket fordított, olykor jobbított, s némely esetben ismeretesek voltak a mintái is. Már a múlt szá-

zad hetvenes éveiben foglalkozott a jeles Szilády Áron Balassa török verseivel, s Dézsi Lajos a húszas évek elején megjelent Balassakiadásában is kísérletezett a török versek értelmezésével. Szilády jól tudott törökül, Dézsinek az Eötvös-kollégiumban lakó török diák, Zübeir Hamid Kosay volt a segítője. Foglalkozott Balassa török verseivel Eckhardt Sándor is, aki Németh jó barátja volt, s akinek Németh már első, 1913-as cikkéhez is segítséget nyújtott. Németh többször is visszatért a Balassaszövegekhez. E tanulmányai közül talán a legfontosabb az 1948-ban megjelent *Balassa Bálint és a török költészet* című tanulmánya. Beve-

zetésként elsősorban a nagy török tudós, Mehmed Fuad Köprülü egy alapvető munkája alapján foglalta össze mindazt, amit a XVI—XVII. századi török folklórról és költészetéről tudni kellett. Írt a népköltészetéről, a lantosok, az *ásikok* költészetéről, és a műköltészet emelkedettebb rétegeiről, kiemelve azokat a török irodalmi alkotásokat, amelyek Magyarországon születtek meg, vagy éppen Magyarországról szólnak. Elemezte a török költészet főbb vonásait, metrikai, rímszerkezeti sajátosságait, képalakotási szokásait. Ennek a háttérnek ismeretében vetette fel a kérdést, hogy milyen is lehetett Balassa török tudása, milyen mértékben

ismerte Balassa a korabeli török költészetet. Válasza egyértelműen az, hogy Balassa kitűnően tudott törökül „vagy ritka filológiai érzéssel magyaráztatta el magának valamely törökül tudó diákkal a feljegyzett és lefordított török verseket”, s hozzáteszi: „mert ezek a török versek — kevésszámú, természetesen előforduló hibás helyektől eltekintve — nemcsak tökéletesek, hanem oly alaposággal vannak feljegyezve, hogy a régi oszmán-török nyelv legbecsesebb nyelvemlékei közé tartoznak” (1948, 85.). Több ízben visszatért a Balassa által latin betűkkel lejegyzett török versekhez, s egy nagyobb tanulmányában 1952-ben

nyelvészeti elemzésüket is elvégezte. Mindezt természetesen meg kellett hogy előzze a török szövegek rekonstrukciója, hiszen a némely helyen romlott, másutt pontatlanul leírt, latin betűs szöveg egykorú török eredetijének pontos helyreállítása nem kis feladat volt.

Németh állást foglalt egy másik vitatott kérdésben is. Előkerült ugyanis egy „törökírásos”, azaz arab írásos magyar vers, amelynek szerzője magát Dévényinek mondja, s régóta felmerült annak lehetősége, hogy ez valójában Balassa. Dévény vára Balassa apjáié volt, s maga is ott töltötte gyermekora egy részét. Németh előbb rekonstruálta a magyar verset, majd hoz-

zátette, valószínűleg Eckhardt véleményét követve, hogy a vers nem mutatja Balassa stílusának nyomait, de elképzelhetőnek tartotta, hogy ez Balassa egy fiatalkori műve. A Balassa-kutatásokban Németh egy olyan pontra talált, ahol nemcsak nyelvészeti kutatások ölelkeztek az irodalmiakkal, hanem a magyar és a török irodalom is szoros kapcsolatba került. Kutatásai során feltárult a hódoltság korabeli török—magyar világ egy igen érdekes szelete.

A magyar könyvtárakban, s különösen az Akadémia könyvtárában igen sok értékes török kézirat, kéziratoss irodalmi alkotás található. A magyarországi turkológia egyik

fontos feladata e kéziratok feldolgozása. Míg Fekete Lajos és tanítványai a török közigazgatás és történelem forrásait dolgozták fel, addig Németh Gyula érdeklődéssel fordult az irodalmi művek felé. A Magyar Tudományos Akadémia egy igen értékes kézírata különösen sokat foglalkoztatta. Felolvasóülésen ismertette Hudaji Mevlevi XV. századból származó *Divánját*. Az arab nevű *Mavlavija* (törökül *Mevlevija*) dervisrend eredetét Dzsalaleddin Rumira a „mi mesterünkre” (*Mavlana*) vezette vissza. Misztikus rend, amelynek életében a költészet, a zene és a tánc fontos szerepet játszott, ezért nevezték a rend tagjait *táncoló dervi-*

seknek. A Magyar Tudományos Akadémián őrzött kézirat szerzője Mugla városában született, s ott is temették el 1480 körül. Gyűjteményes munkájában sokat árul el életrajzából. Az arab és perzsa elemekkel gazdagon átszótt török nyelvű verses szöveg számos misztikus tartalmú értekezésből áll. Németh egy kis csokorra való fejezetet emelt ki a műből és ezt mutatta be. Előadását cikk formájában is megírta, ez azonban sajnos nem jelent meg, hagyatékában azonban megmaradt egy korrektúrapéldány, amelynek alapján hamarosan mód lehet a tanulmány és a szövegpróbák megismerésére.

A MAGYAR ŐSTÖRTÉNET ÚJ SZINTÉZISE FELÉ

Németh utolsó, még életében megjelent német nyelvű cikkében így ír: „14 éves korom óta (1904) életem célja, hogy turkológiai eszközökkel járuljak hozzá a magyarság eredetének tisztázásához.” (1975, 154). Ugyanitt élete legkedvesebb témájának nevezi a török törzsnevekkel való foglalatosságot. 1930-ban megjelent munkáját csak egy közbülső kutatási jelentésnek szánta, s különösen az 1940-es évek közepétől kezdve nagy szorgalommal dolgozott a *Honfoglaló magyarság kialakulása*

előbb német nyelvűnek, majd angolnak tervezett fordításán, illetve átdolgozott második magyar változatán. Terve az volt, hogy a török törzsnevek lehetőség szerinti teljes feldolgozását adja, s ehhez összegyűjtse az irodalmat. Ez az irodalom túlnyomó többségben a Szovjetunióban jelent meg, s ezért már az ötvenes évek elején lépéseket tett, hogy ezt a hatalmas és külföldön hozzáférhetetlen irodalmat megszerezze. Első útjai Berlinbe, Lipcsébe és Halléba vezettek, ahol remélte, hogy a számára fontos szovjet kiadványok megvannak. Hamarosan azonban belátta, hogy ez a vállalkozás nemigen járhat sikerrel. Ezért egy nagy biblio-

gráfiai gyűjtésbe kezdett, amelynek első adataival 1955-ben végre kijutott a Szovjetunióba, ahol jelentős részüket ellenőrizni, kiegészíteni tudta. Hazaérve a bibliográfiát sok egyéb adattal egészítette ki, majd az egészet átadta Hazai Györgynek, aki a szerkesztési munkákat irányította. A kötet végül is, nem jelentéktelen pótlásokkal, némi huzavona után Hazai György gondozásában 1960-ban jelent meg. Németh azonban úgy látta, hogy igen sok helyi publikációhoz nem jutott hozzá, s ezért újból kiutazott a Szovjetunióba, ahol kollégáival 1964-ben, 1967-ben és 1968-ban hónapokat töltött könyvtári munkával.

Mindezen tanulmányai alapján több pontban lényegesen átalakultak nézetei. Több ízben megkísérelte a török törzsnevek jelentés-tani csoportjait elkülöníteni. Az elvekről utolsó művében így írt: „A törzs- és népnevek vizsgálatában a legszigorúbb nyelvészeti szempontokat kell érvényesíteni (hangtan, jelentéstan). Minthogy a különféle népeknek különféle névadási törvényei vannak és ezek a névadási törvények korok szerint változhatnak, rendkívül fontos a geográfiai és kronológiai szempontok figyelembevétele . . . Módszertani alapelgondolásom világos és egyszerű: a magyarságot keresem, de nem 'magyar' néven, hanem al-

kotórészeinek nevén.” (1990, kézirat 45–46). A magyar törzsnevek és a magyarsággal kapcsolatba került török törzsnevek elszigetelten, külön-külön nem magyarázhatók, hiszen a törzsneveknek, mint ahogy a többi tulajdonneveknek sem, nincs igazi jelentéstana, a törzsnév csak jelöli a törzset. S Németh jól tudta, hogy a törzsnevek jelentésének megfejtésénél „egy veszélyes ellenféllel kell számolni, a népetimológiával. Hiszen a nép minden nevet megmagyaráz, s ezeknek a magyarázatoknak általában semmi közük nincs az eredeti névadáshoz” (1975, 157.). A névadás típusait, csoportjait kell megállapítani, s ha egyszer tudjuk, hogy

számos népnév eredetileg „ember” jelentésű szóból alakult ki, akkor egy újabb ismeretlen népnevet, amelynek hangtanilag lehetséges korai alakjának lehetett „ember” jelentése, joggal magyarázhatunk az adott „ember” jelentésű közsóból. Korábbi nézeteit továbbépítve, 19 nagy jelentéstani csoportra osztotta a török népneveket, s egy-egy csoporton belül számos alcsoportra.

Németh nézeteiben a lényeges fordulatot a baskír történeti néprajz kiemelkedő művelőjének, R. G. Kuzejevnek a munkássága hozta. Kuzejev 1957-ben jelentette meg első könyvét *A baskírok történeti néprajzának vázлата* címmel.

Jelentős két másik könyve is, *A baskír nép eredete és a Baskír lezármazási mondák*. Kuzejev a baskír nemek, nemzetségek, etnikai csoportok, törzsek neveinek gazdag anyagát tárta fel, és ebben az anyagban vélte Németh megtalálni a magyar törzsnevek többségét. Azt a kutatás már Pauler óta számon tartotta, hogy a baskírok között van két olyan törzsnév, a Jurmati és a Jenej, amelyik a magyar Gyarmat és Jenő törzsnevekkel azonosítható. Németh 1966-ban több tanulmányában újabb baskíriai törzsneveket azonosított magyarokkal. A Negment a Nyékkal, a Kesze ágnevet a Keszivel, majd a Misert a Megyerrel, a bas-

kír Julaman nemzetségnevet a Gyulával, amely ugyan nem szerepel honfoglaló törzsként, de léte esetleg feltehető. S végül felelevenítette a Magyar népnév Mozserjan, Mozsar alakját, amelyet Munkácsi óta számon tart a magyar tudomány. A régi két névvel, a Jurmatival és a Jenejjel együtt ez éppen hét, s így talán még a *hétmagyar* elnevezés eredetét is vissza lehet vinni a baskíriai őshazába. A változást az elméletben az jelenti, hogy korábban Németh Gombocz Zoltánnak ún. második elméletéhez csatlakozott, amely szerint a bolgár-török — magyar érintkezés a Kaukázus előterében és a Fekete-tenger északkeleti partvidé-

kén zajlott le, s ő is úgy tartotta Munkácsival együtt, hogy azok a magyarok, akiket Julianus megtalált, azok délről vándoroltak fel. 1966-ban ezzel a véleményével szembefordult. Német nyelvű cikkében kilenc pontban foglalta össze új téziseit (lényegesen rövidítve ismertetem itt őket):

1. Az ősmagyarok az ugor őshazából dél felé húzódva kerültek Magna Hungáriába (ahol ott maradt csoportjukat később Julianus megtalálta).

2. Az ősmagyarság ott alakut, ki- ahol ma ezek a magyarral egyeztetett törzsnevek hordozói találhatóak, tehát a mai Baskíria nyugati részén.

3. Ez a Magna Hungaria a volgai bolgár birodalom közvetlen közelében volt, számos magyar törzsnév bolgár-csuvasos jellege utal erre.

4. Egy bizonyos ideig a magyarok a volgai bolgárok törzsszövetségéhez tartoztak, ahogy erről arab források tudósítanak. Itt kerül a magyar nyelvbe a bolgár-török szavaink ún. északi rétege.

5. A jelenlegi baskírok kipcsakos típusú török nyelvet beszélnek. Őseik a IX. században húzódtak a mai Baskíriába, amikor a Hét Magyar törzsszövetség már régen délen volt, ezért a baskíroknak nincs közvetlen közük a magyarokhoz, pusztán később a helyükre vándo-

roltak. De a Keleten maradt magyar töredékek a mongol korig biztosan, sőt talán a XVII. századig fennmaradtak és magyarul beszéltek.

6. A baskír népnév önmaguk által használt alakja *baskort*. Ebben a *baskor* ismeretlen eredetű, de a név végén álló *-t* egy magyar kicsinyítő képző. A forrásokban előforduló *basdzsirt* alak kontamináció, a magyar és a baskír népnév keveredése.

7. A magyar törzsnevek közül a finnugor eredetű Nyék semmit nem mond az etnikai jellegről, a Magyar vezértörzs finnugor eredetű, többségében magyarul beszélt, de lehettek benne török nem-

zetségek is, a Küirt és a Gyarmat török, ez utóbbi csak valószínűen az, a Tarján és a Jenő két tisztségviselő törzse, de etnikai jellege bizonytalan, a Kér és a Keszi török, legalábbis a nevük az.

8. Nem tudjuk, hogy a magyarok mikor hagyták el Magna Hungáriát, de a IX. század harmincas éveiben már a Don vidékén vannak.

9. Ez a terület, amit Dentü-mogyernek neveztek. Itt kerültek a magyar nyelvbe az oszét és perzsa jövevényszavak, ekkor alakult ki a kazár—magyar kapcsolat, s ekkor került a magyar nyelvbe a bolgár-török típusú jövevényszavak ún. déli rétege, ekkor került a

magyarokra az Onogur népnév.

Németh utolsó, még életében megjelent cikkében, 1975-ben annyival lépett tovább, hogy elfogadta azokat az ellenérveket, amelyek a Kér és Gyarmat török voltát vonták kétségbe, s ezeket ismeretlen eredetűnek nyilvánította. S erejének utolsó megfeszítésével dolgozott nagy művének második kiadásán. Ennek kéziratát azonban már nem tudta elkészíteni. Berta Árpád érdeme, hogy a sokszor töredékes feljegyzésekből, párhuzamos szövegekből, néha alig érthető utalásokból rekonstruálta a kéziratot. S hamarosan kezünkben lehet nyomtatott formában is az

az új szintézis, amely felé 14 éves kora óta törekedett. Érdemes végezetül röviden megismerkednünk e mű főbb gondolataival.

A könyv öt nagy fejezetből áll. Az első fejezet a célkitűzést, az elveket és a kutatási módszereket mutatja be, lényegében egy nagyszabású bevezetés a török népnevek kutatásába. A második fejezet azokról a török népekről tudósít, amelyeket Németh a magyar őstörténettel kapcsolatban fontosnak tartott. Az egyes népek történetének igen rövid összefoglalása után részletesen kitér a nyelvükből fennmaradt elemek vizsgálatára. Itt az 1930-as kiadáshoz képest szinte teljesen új kutatástörténeti részeket

írt, az adatokat is felfrissítette, de nézetét csak kisebb, bár nem lényegtelen részkérdésekben változtatta meg („Nem sok mindent kellett módosítanom azon, amit a kazárokról 1930-ban leírtam” — olvassuk például kéziratának 239. oldalán). Vizsgálja a hunok, az avarok, a bolgárok, a szabirok, a türkök, a kazárok és a kipcsak csoport egyes tagjainak, így elsősorban a baskíroknak a nyelvét, alig ír valamit a besenyők nyelvéről, itt régebbi munkáihoz utalja az olvasót. Nem véletlen, hogy ez a fejezet a baskírokkal, a baskíriai törzsnevekkel és Kuzejev kutatásainak ismertetésével zárult. „Amit eddig előadtunk, az egy turkológiai

bevezetés a magyarok őstörténetéhez. Ez az egység: lejön Attilától egészen Juliánig, megszakítani nem lehet” — írta az első és második fejezet lezárása után (kézirat, 255.).

A magyar—török kapcsolatok kezdeteit így látta: „Egy nagy számú, erős finnugor lovas nép, a magyar, az első évezred közepe táján, amikor már régen elszakadt finnugor rokonaitól, a Volga folyónak a Kámával való egyesülése környékén lakott. Ennek a népnek egy hun-bolgár néppel való egyesüléséről van szó. Valószínű, hogy a magyarok voltak a terület régi lakói s a hun-bolgárok nem Attila halála után, Pannóniából költöztek

ide. Ez Kubrat kaukázusi hun-bolgár birodalmának felbomlása után a VI. században történhetett.” (Kézirat, 255.) Elismeri, hogy nincs adatunk arra vonatkozóan, hogy ki szervezte meg először, hun-bolgár vezetés alatt, a Volga — Káma menti magyarságot és milyen körülmények között. Tudjuk, hogy az első ismert magyar fejedelem Levedi, de nem tudjuk, mi volt a címe, kik voltak társfejedelmei, miniszterei. „Alighanem a Gyula ősi hun-bolgár törzsére, Attila utódaira kell gondolnunk. Így viszonylik a magyarság a hunokhoz és bolgárokhoz. A magyarság nem harcolt Catalanaumnál, nem volt Róma alatt és a

hunokhoz, utódaihoz és rokonaihoz csak Attila halála után kapcsolódott” (kézirat, 309.). Már itt alakult ki a Hét Magyar törzsszövetség, amely a VII—VIII. században állt össze. Ezért van szükség arra, hogy a harmadik fejezetben a magyar törzsszövetség megalakulását és a magyar törzsneveket tárgyalja. Ezek a Nyék, a Magyar, a Kürt, a Gyarmat, a Tarján, a Jenő, a Kér és a Keszi. Külön és teljesen új, nagy alfejezetet szentelt a Gyulák törzsének és a Gyula törzsnévnek. A Gyulát többek között Attila nemzetsége nevének tartotta. A törzsnevekkel kapcsolatban korábban kifejtett nézetei részben módosultak, megfogalma-

zásai még ott is óvatosabbak lettek, ahol nézeteit fenntartotta. Másutt feladta korábbi véleményét. A Gyarmattal kapcsolatban így ír: „Ősi **Yormatī* alakjához, sajátos hangtani jellegéhez kétség sem fér, — csodálatos, hogy nem tudjuk megfejteni.” (Kézirat, 285.) Egészében véve azonban a koncepció lényege nem változott. Az tudniillik, hogy a török eredetű törzsnevek felhasználásával kísérli meg a magyarság kialakulásának történetét felvázolni.

A negyedik fejezet azután elkíséri a magyarokat a baskíriai régi hazától a Dunáig. Németh szerint a Levedi által irányított birodalom a Don és az Al-Duna között volt,

ahová a magyar törzsszövetség 830—835 táján települt át Baskíriából. Levedi egy Magna Hungaria-beli magyar nyelvű fejedelmi vagy arisztokrata ház sarja volt — írja, majd hozzáteszi: „Itt is hangsúlyozom, hogy [bár] a magyaroknál nagy török hatás van, semmi sem szól viszont amellet, hogy akár Magna Hungáriában, akár később, egyetlen török uralkodó réteggel kellene számolnunk.” (Kézirat, 317.) Láttuk az előbb, hogy Levedi esetében lehetségesnek tartotta, hogy nemzetségének tagjai, miniszterei az ősi Gyula nemzetségből származtak, s hogy az esetleg eredetileg hun-bolgár nemzetség lehetett, de ebben bizonytalan volt.

Levedi magyar voltában azonban nem kételkedett, éppen magyar eredetű neve miatt, s az elméletnek ezt az ellentmondását a kéziratban már nem tudta feloldani. Nagy valószínűséggel úgy képzelte el, hogy a Gyula a szervezet török neve volt, s utalhatott a szervezés történetére is, de a nemzetség maga magyar nyelvű volt.

Németh a magyarok Hungarus, Ungar nevét, amely az Onogurból vezethető le, korábban úgy magyarázta, hogy a magyarok a Kaukázus előterében éltek együtt az onogurokkal, s itt ragadt rájuk ez az idegenektől használt elnevezés. Ezt az álláspontot utolsó művében megváltoztatta. Onoguria a Kazár

birodalomnak az a területe, ahová a kazár kagán a magyarokat elhelyezte, Levédia vagy annak egy része, Onoguriában helyezkedett el. Németh új szintézisében két bolgár-török—magyar érintkezéssel számolt. Az egyik 700—800 táján a Káma—Volga vidékén volt, a másik 840 és 889 táján Levedi uralkodása idején a déli onogurokkal, akik a Kaukázus előterében laktak.

Onogurban, a Kazár birodalom e tartományában a magyarság hosszú ideig lakott, békés, magas műveltségű állattenyésztő és földműves életmódot folytatott, ismerte az írást, azt az írást, amelyet csak a székelyek őriztek meg. Egy he-

lyen Németh úgy véli, hogy Levedi 50 évig uralkodott békésen a törzsszövetség felett. 889-ben azonban a besenyők megtámadták a magyarokat, akik továbbvonultak Etelközbe, amely Németh szerint a Dnyeper és a Szeret között, Kijevtől délre terült el. Majd 895-ben megtörtént a honfoglalás. Ami a honfoglalást illeti, itt Németh jelentősen megváltoztatta nézeteit, különösen ami az erdélyi részek történetét illeti. Visszatért Melich nézetéhez, aki szerint a honfoglalás előtt Délkelet-Magyarország bolgár-török uralom alatt állt. Majd elsősorban Györffy munkássága alapján újra tárgyalja az erdélyi gyulák történetét, és

igyekeznek a nevek török etimológiáival hozzájárulni a kutatáshoz. „Nyelvészeti eszközökkel bizonyítok egy történeti tényt, — azt, hogy Magyarországnak két dinasztiája volt, az Árpádoké és a Gyuláké.” — írta kéziratában (345.). S vizsgálat alá vette az erdélyi Gyula nemzetség tagjainak neveit. Majd tárgyalja a kora Árpád-kor, más törökből eredeztethető személyneveit is. Ezek között van olyan, amelyik új, így például Szabolcs nevének magyarázata, s olyan, ahol az általa korábban adott magyarázathoz ragaszkodik, holott újabb más magyarázata van a névnek, ilyen például a Géza-Gyeucsá. Szinte teljesen új többek között a

kabar-kérdés tárgyalása. Németh már 1930-ban azon a nézeten volt, hogy az Anonymus által említett hét kun vezér valójában hét kabar vezér volt, s neveik megfejtése történeti tanulságokkal is jár. 1930-as könyvében ennek az ötletnek csak egy igen rövid vizsgálatot szentel, amelyből akkor két tanulságot vont le, az egyik, hogy ezek a nevek törökök, a másik az, hogy a nevek már elmagyarosodott török formát mutatnak. Németh szerint ez a névsor egyben Anonymus hitelessége mellett is bizonyíték, hiszen Anonymus nem rendelkezhetett olyan turkológiai ismeretekkel, hogy éppen egy török eredetű nevekből álló listát tudott volna

kitalálni. Új szintézisében kiterjesztette a névsort a hét kun vezér rokonaira is, és mindegyik nevet igen alapos turkológiai elemzésnek vetette alá. Elemzésének végeredménye az, hogy ez a névsor talán a kazár nyelv legfontosabb nyelvemléke is egyben. Németh 1930-as könyvében az ötödik fejezet címe *A honfoglaló magyarság nyelve*. Ebben a fejezetben az Árpád-ház tagjainak neveit elemezte, s megállapította róluk, hogy többségükben vagy finnugor eredetűek, vagy ha török eredetűek, akkor a magyar használat hangtani és alaktani nyomaini többnyire kimutathatók. A török eredetű nevek azonban a magyarul beszélők török nyelv-

ismeretére, török környezetére utalnak. Új művében nem kezdett új fejezetet, csak *A Turul dinasztia* és *A Turul dinasztia nevei* címmel két alfejezetet iktatott be. Két további alfejezettel zárta ezt a részt: *Árpád birodalmának részei és kormányzásuk* és *Árpád birodalmának nyelvei*. Az elsőben a három korai tisztségnévről, a *kündüről*, a *gyuláról* és a *horkáról* foglalta össze nézeteit. A másodikban többek között tárgyalja azt a nézetet, hogy a magyarság esetleg nyelvcserevel jutott finnugor nyelvéhez. Ezt a nézetet világosan és egyértelműen teljességgel tarthatatlannak minősíti. Ugyanakkor hangsúlyozza annak tudományos jelentőségét, hogy

a magyarság, többféle török nyelvvel került kapcsolatba, így bolgár-török vagy csuvasos típusúval és oguz, vagy köztörök típusúakkal, „de ezek a hatások a magyar nyelv belső fejlődését a legcsekélyebb szempontból sem befolyásolták. Ellenkezőleg: azt tapasztaljuk, hogy a magyarok az átvett török szavakat, neveket is abszolút magyar elemeknek tekintették és azzal kebelezték be igazán a magyar nyelvbe, hogy becéző képzőt tettek hozzá, vagy — ami még több — becéző képzőnek fogták fel a végét”.

Az új szintézis utolsó nagy fejezete a magyarság keleten maradt töredékeiről és keleti nyomairól szól. Szó esik Magna Ungariáról

(itt Németh ezt az alakot használja), a *szavartoi aszfaloi* kérdésről és a *magyar* név kelet-európai és ázsiai előfordulásairól különböző helynevekben, illetve néhány személynévben, s említést tesz a magyar népnév jelzőként, illetve korai vándorszóként való előfordulásáról is. Első művéhez képest itt is szinte teljesen felfrissítette adatárát, helyenként megváltoztatta érvelését, de végső következtetései lényegében változatlanok. Kisebb módosításai — mint például az, hogy a Szuvar város és népvét már nem egyeztette a szabírral — inkább a kutatók szűk köre számára tűnhet fontosnak.

AZ EMBER ÉS A TANÁR

A fentiekben arra törekedtem, hogy egy tudós életpálya körvonalait rajzoljam meg. A tudós azonban nemcsak a tudás egy formája, hanem egy emberi alkat is. Hatása, működése nemcsak tudományos tartalmakon, hanem azon az emberi formátumon is múlik, amely ezt a tudást képviseli és élővé teszi. Az alábbi vázlat szükségszerűen szubjektív, én így láttam Németh Gyulát, más bizonyára más tulajdonságait figyelte meg élesebben.

Ha magam elé akarom idézni alakját, akkor úgy látom, amint

fejét kissé félrefordítva figyeli kol-
légáját. Vagy úgy, amint mutató-
ujját felemelve, kissé hamiskás mo-
sollyal azt mondja: „Nagyon érde-
kes gondolat, eredeti gondolat”,
majd egy kis hatásszünetet tartva
hozzáteszi: „— de természetesen
teljesen téves”. Ez az apró kis jele-
net, amellyel annyiszor találko-
zunk, két szempontból is jellemző.
Érdeklődése mindig őszinte volt
minden iránt, ami valóban a tudo-
mányhoz tartozott. Ugyanakkor
minden adatot, minden véleményt
azonnal az éles kritika fényébe he-
lyezett, amit némileg enyhített
kedves iróniája. Túl a nyolcvana-
dik évén is mohó érdeklődéssel
hallgatta, hogy mit olvastunk, mit

gondoltunk azokról a kérdésekről, amelyekkel foglalkozott. „Mit olvastál?” — volt szinte a köszöntése, ha beléptünk hozzá, vagy ha leültünk kávéházi asztalához. S maga is lankadatlan izgalommal számolt be olvasmányairól.

Be kell számolnom arról, hogy hogyan ismertem meg. 1950-ben iratkoztam be nem kis kalandok után a budapesti egyetem muzeológus szakára. Már az első évben rá kellett döbbernem, hogy az egyetem a gólya számára mérhetetlenül szürke, s a szellemi kalandra szinte semmi alkalom nincs. Érdeklődésem központjában a magyar népi kultúra állt, de semmi igazi útmutatót nem kaptam arra

vonatkozóan, hogy miért olyan sajátosan magyar ez a kultúra. A tájékozódó gólya ilyenkor idősebb évfolyamtársaihoz fordul és őket kérdezi meg, hogy kit érdemes itt hallgatni. Eligazítást Diószegi Vilmostól kaptam, aki miután meghallgatott, azt tanácsolta, hogy menjek el Németh Gyulához, s kérjek engedélyt tőle, hogy hallgathassam óráit. Elmentem fogadóórájára, s kaptam tőle egy időpontot, amelyen megjelentem. Néhány általános kérdés után felállt és letett elém egy német szakkönyvet, hogy olvassam és fordítsam. Ugyan váratlanul ért ez a nyelvvizsga, de szerencsére németül jól tudtam, s nem volt problé-

mám a szöveggel. A harmadik mondat után megállított, s egy újabb könyvet vett le a polcról, ezúttal angolt. Ezt a próbát is kiálltam. Érdeklődése kezdett nőni. Milyen nyelven olvas még? — kérdezte. Mondtam, hogy szükség esetén oroszul (azt hiszem, én voltam az országban az első, aki orosz nyelvből érettségit tett, de persze orosz tudásom akkor nagyon alacsony szintű volt). Szó nélkül tett elém egy orosz könyvet. Ez már nehezebben ment, nem is tudtam minden szót, de úgy körülbelül elmondtam, hogy miről szól a könyv. „Franciául persze nem tud” — fordult hozzám. „Csak latinul tanultam” — mentegetődz-

tem. Azért csak elém tett egy francia könyvet. „A török nyelv grammatikája” — rebegtem, félve, hogy kinyitja. De nem tette, hanem azt kérdezte, hogy van-e témám. Mondtam, hogy van, pedig igazából nem is tudtam, hogy mi lehet a „témája” egy kezdő turkológusnak, csak úgy homályosan tudtam, hogy a magyar népi kultúra történeti gyökereihez a régi törököknek lehetett valami közük. Akkor írja le, és jöjjön el egy hét múlva — s kegyelemben elbocsátott. Egy hétig lázas gondolkodással és olvasással töltöttem az időt. Úgy véltem, hogy „A magyar rokonsági rendszer és eurázsiai háttere” című téma eléggé izgalmas

és ugyanakkor semleges is, mert igyekeztem elkerülni minden olyan témát, amelyet beárnyékkolt az ideológia. Így azután nekikezdttem egy vázlat megírásának. Ebbe beleadtam apait-anyait. Volt abban tücsök és bogár, finnugor és török nyelvészet, eurázsiai népek története és rokonsági rendszere, Kínától Mezopotámiáig. Többször átírtam, fő és alfejezetekre osztottam, s a végén egy háromoldalas vázlat lett belőle. A megbeszélte időpontban alig titkolt büszkeséggel elvittem Németh Gyulának. Németh átvette és elolvasta. Majd rám nézett, visszaadta a fogalmazványt és így szólt: „Ehhez én nem értek kérem, viszontlátásra” — és kido-

bott. Leforrázva távoztam, s elke-
serevedve kerestem meg Diószegi
Vilmost, akinek beszámoltam a
történteokről. „Fantasztát látott ben-
ned, Németh nem szereti a kriti-
kátlan fantasztákat”. Így kerültem
azután Ligeti Lajoshoz, aki ugyan-
csak elvégeztette velem azt a kis
felvételi vizsgát, amit az Eötvös-
kollégiumban *fejtapogatásnak* ne-
veztek (ezt persze én akkor nem
tudtam), de a vázlatomra azt
mondta: „Kérem, magának fogal-
ma sincs arról, hogy mi a tudo-
mány, maga idejön, leül és azt fogja
tanulni és csinálni, amit én mon-
dok.” Ligeti abban az évben tibeti
szakot indított, és éppen hallgató-
kat toborzott, úgyhogy én elkezd-

tem tibetit tanulni, mert nem mer-
tem ellentmondani attól való félel-
memben, hogy Ligeti is kidob.
Csak egy év múlva merészkedtem
újra Németh közelébe.

Gombocz Zoltánról írta Né-
meth: „Másik jellemző tulajdon-
sága Gombocznak a széles körű,
folytonos olvasással szerzett tárgyi
tudás, amely rendkívüli emlékezet-
tel párosult. De sem a tervszerűen
megszerzett műveltség, sem a nagy
tudás és a rendkívüli emlékező-
tehetség nem tesz valakit kiváló
tudóssá, a tudósnak elsősorban
ítélőképességre van szüksége. Gom-
boczot éppen az ítélőképessége
tette kivételesen nagy tudóssá.”
(1972, 29.) Ez volt Németh tudós-

ideálja, s később, mikor közelebb kerültünk egymáshoz, elmondta, hogy úgy ítélte meg, a fantáziám erősebb, mint a kritikám, s ilyen emberektől féltette a tudományt. Gyanakvása azonban lassan feloldódott. Egy újabb év múlt el, s már szemináriumi dolgozatot is írhattam nála, ami kitüntetésnek számított. A kapott téma egész további pályafutásomra nézve döntő lett. A rotacizmus kérdését kellett bemutatnom, olvasmányaim alapján. Azt, hogy a török nyelvekben bizonyos szavakban, mint az *ökör* szavunk török megfelelőjében, eredetileg egy *z* volt, s az vált *r*-ré, vagy fordítva, egyfajta *r* vált *z*-vé. A nem könnyű szak-

irodalmat átolvasva nem írtam különösebben semmit, hanem két rajzot produkáltam, amelyek ábrázolták a két nézetet. Németh megtekintette a rajzokat, és azonnal látta, hogy megértettem a kérdés lényegét, és életemben először megdicsért. Persze akkor még nem ismertem eléggé ahhoz, hogy dicséretét pontosabban értsem: „Kitűnő kérem, nekem ez sohasem jutott volna eszembe.” Ebben irónia volt. Egyik emlékkötetébe írt cikkemet kézzel írott levélben köszönte meg. „Kiváló cikk — írta —, nem is gondoltam, hogy Maga ilyen jó cikket tud írni.” Aztán többen, akik írtunk a kötetbe, összehasonlítottuk a leveleit.

Mindenkinek valamilyen csípőset is beleírt a levélbe. Legalábbis azokéba, akiket becsült.

Híres volt apróra tördelt időbeosztásáról. Való igaz, hogy minden második hét keddjén Dantét olvasott, egy negyed órát, természetesen eredetiben. Így volt Goethével, Tolsztojjal és a magyar irodalommal is. Sok témával foglalkozott egyszerre, s körültekintő alapossággal. Egyszer akkor leptem meg, amikor éppen — túl a hetvenen — albán nyelvtant tanult. Kérdésemre, hogy erre miért van szüksége, elmondta, hogy most az albániai törökség nyelvjárásával foglalkozik, és ehhez az albán nyelv főbb vonásaival is tisztában

kell lennie, mert nem szabad az albán hatást összekeverni a török sajátosságokkal. Ehhez pedig albánnul tudni kell.

Szerette a társaságot, s a társaságban is szerették őt, már akik el tudták viselni csípős nyelvét. Az akadémiai üdülőkben körülrajongták és anekdotákat meséltek megjegyzéseiről, amelyek az ötvenes években nem is voltak mindig veszélytelenek. Nagyon nem szerette Fogarasi Bélát, aki filozófusként szeretett volna meghatározó szerepet játszani az Akadémián. Egy alkalommal odament Fogarasi Plutó nevű kutyájához és így szólt: „Szép kutya, okos kutya, ez egy filozófus kutya.”

Minden szombaton, ebéd után kávéházba invitálta jobb tanítványait. Itt megjelenni nagy tiszteesség volt, s az egyetem elvégzése után ez lett az iskolánk. Igazából itt is azt folytatta, amit az egyetemen tett. Óráira nem a nagyívű problémakifejtés volt a jellemző, hanem arra törekedett, hogy az apró részletekben mutassa fel a nagy összefüggéseket. Ilyen értelemben is igazi filológus volt. Órái bevezetések voltak a kérdés irodalmába, megismerkedhettünk azzal, hogy ki mit írt az adott problémáról, s hogy neki, Némethnek mi a véleménye a tanulmányról és annak szerzőjéről.

A kávéházban miután beszámoltattott minket legutolsó olvasmányainkról, átvette a szót és elmondta, hogy éppen mit olvasott, mivel foglalkozik. Sokat beszélt a török népnevek etimológiai problémáiról. A hetvenes évek elejétől, amikor valójában igen közel kerültünk egymáshoz, már tegezett és előadta szívéhez legközelebb álló ötleteit is, több ízben azzal fejezte be fejtegetéseit: „Persze tudom, hogy te ezt nem hiszed.” Sohasem titkoltam előtte véleményemet, ha eltért az övétől, s ez csak növelte barátságunkat. Egyre inkább értékelte, hogy megtanultam tőle és Ligetitől azt a kritikai szemléletet, amit elsőéves koromban hiányolt. De

ellentétben Ligetivel, aki nem, vagy nagyon nehezen tűrte, ha a kritika szembefordult vele, Németh derűvel vette tudomásul, s nemhogy megharagudott volna, hanem vitára ösztönözte. Egy kérdésben egyszer elmondtam neki, hogy nézetét négy ok miatt nem tudom elfogadni. Nagyon izgatott lett és elvitt sétálni. Egy óra hosszat bizonyította módszeresen, pontokba szedve, hogy nincs igazam, s hogy ő miért gondolja, hogy úgy van. Meggyőzni persze ritkán lehetett, de néha-néha erre is akadt példa, sohasem csinált presztizskérdést abból, hogy megváltoztatta véleményét. Jegorov csuvas etimológiai szótáráról nagyon rossz

véleménnyel volt. Mikor azonban elmondtam neki, hogy Jegorov milyen körülmények között írta könyvét, s hogy úgy gondolom, számos etimológiát köszönhetünk neki, amelyeket azonban elfed a rossz tálalás, újra elővette a könyvet, s egy idő múlva megváltoztatta véleményét, és egy elismerő kritikát írt róla. Az ilyen eset természetesen a szabályt erősítő kivétel volt. Arra azonban számos példa van, hogy figyelembe vette kollégái véleményét. Szívesen adta oda elkészült cikkeinek kéziratait barátainak, s ha azok valamilyen adattal, nézettel hozzájárultak a tanulmányhoz, azt mindig jelezte a végső változatban.

Tekintélye meghatározó volt a XX. századi magyar tudományban. Ez nemcsak tudásából, nem is csak a tudományos közéletben betöltött szerepéből következett, hanem legalább úgy köszönhető volt személyiségének.

BIBLIOGRÁFIA

NÉMETH GYULA MŰVEIBŐL

Németh Gyula-bibliográfiák

Németh Gyula bibliográfiái közül hármat említünk itt meg: *Acta Orientalia Hungarica* II, (1960) 11–28 (1908–1960, *Uray Géza*); illetve Németh Armağanı, Ankara, 1962, 5–46 (1908–1960, *Hazai György*); *Hungarico-Turcia* Bp., 1976. 357–364 (1960–1974, *Dávid Géza*). Egy új és teljességre törekvő bibliográfia is elkészült, amely *Berta Árpád* munkája. Ez Németh magyar nyelvű műveinek reprintkötetében ebben az évben (1990) fog megjelenni. A fenti bibliográfiákban a szakemberek minden idézett művet megtalálnak.

Németh Gyula könyveiből

Az alábbiakban csak azokat a bibliográfiai utalásokat közöljük, amelyek általános érdeklődésre tarthatnak számot.

A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp., 1930.

Gombocz Zoltán. A múlt magyar tudósai.
Bp., 1972.

Pályám emlékezete. Jászkunság 28, (1982)
36–38. (Az 1949-ből származó önéle-
rajzi írást közzétette Berta Árpád.)

A honfoglaló magyarság kialakulása. (Kéz-
irat.) Második, bővített és átdolgozott
kiadás. Közzéteszi Berta Árpád.

A NÉMETH GYULÁVAL FOGLALKOZÓ SZAKIRODALOMBÓL

GAÁL L.: Németh Gyula akadémikus tudós-
pályája. Jászkunság 2. (1955), 15–20.

KAKUK Zs.: Németh Gyula hetven éves.
Nyelvtudományi Közlemények 62.
(1960), 354–355.

LIGETI, L.: M. Jules Németh. Acta Orien-
talia Hung. 11, (1960), 5–9.

HAZAI GY.: Gyula Németh. Németh Ar-
magani. Ankara, 1962. 1–14.

LIGETI, L.: Julius Németh zum Gruss. Acta
Linguistica Hung. 20, (1970), 241–
244.

KÁLDY-NAGY, GY.: Julius Németh. Hungaro-Turcica, Bp., 1976. 11–15.

KAKUK Zs.: Németh Gyula 1890–1976. Nyelvtudományi Közlemények 80, (1978), 206.

RÓNA-TAS A.: Julius Németh. Life and work. Acta Orientalia Hung. 32, (1978), 261–284.

RÓNA-TAS, A.: „Rokonságszerű ősi kapcsolat” — Németh Gyula nézetei az uráli és török nyelvek viszonyáról. Uralisztikai Tanulmányok, szerk. Bereczki Gábor—Domokos Péter. Bp., 1983. 331–346.

DOBRAI É.: Németh Gyula professzor életútja és tudományos munkája. (Kézirat.) Györffy István Nagykun Múzeum Adattára 1987. N°. 2295. 1–27.

RÓNA-TAS, A.: Turcic influence on the Uralic languages: The Uralic languages, Handbuch der Orientalistik, Achte Abteilung, ed. D. Sinor, Leiden, 1988. 742–780.

RÓNA-TAS, A.: Altaic and Indo-European, Acta Orientalia 42, (1988). In print.

A kiadásért felelős
az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat
főigazgatója

A nyomdai munkálatokat
az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat
végezte

Felelős vezető: Hazai György

Budapest, 1990

Nyomdai táskaszám: 19285

Felelős szerkesztő: Róbert Zsófia

Műszaki szerkesztő: Kiss Zsuzsa

Kiadványszám: 2838

Megjelent: 5,26 (A/5) ív terjedelemben

+ 1 db melléklet